МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
Факультет фізичної культури, спорту та психології
Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття ступеня вищої освіти «Бакалавр»
на тему: **«Формування комунікативної толерантності старшокласників»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
групи пс22/1
Спеціальність: 053 Психологія
ОП Психологія. Психологічне
консультування
Рижик Тетяна Олександрівна

Керівник: доктор психологічних
наук, професор кафедри психології
Зарицька В. В.

Рецензент: доктор психологічних
наук, професор кафедри загальної
та практичної психології
Ізмаїльського державного
гуманітарного університету
Кічук А.В.

Запоріжжя – 2026 року

Рижик Тетяна

Формування комунікативної толерантності старшокласників

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота присвячена теоретичному та емпіричному дослідженню комунікативної толерантності старшокласників, а також розробці психолого-педагогічних рекомендацій батькам та шкільним психологам щодо формування комунікативної толерантності підлітків.

У теоретичній частині роботи проаналізовано комунікативну толерантність як складний психологічний феномен у вітчизняній та зарубіжній науці. Розглянуто зміст та сутність комунікативної толерантності, визначено психологічні аспекти комунікативної взаємодії підлітків.

Емпірична частина дослідження містить опис діагностичного інструментарію та процедури дослідження, а також аналіз результатів діагностики професійного вигорання вчителів. На основі отриманих даних розроблено психолого-педагогічні рекомендації батькам та шкільним психологам щодо формування комунікативної толерантності старшокласників.

Ключові слова: феномен комунікації, комунікативна взаємодія, комунікативна толерантність, підлітки, емпатія, навички конструктивного спілкування, адаптивна поведінка.

Tetiana Ryzhyk

Fostering communicative tolerance in high school students

ABSTRACT

This qualification paper focuses on the theoretical and empirical study of communicative tolerance among high school students, as well as the development of psychological and pedagogical recommendations for parents and school psychologists regarding the fostering of communicative tolerance in adolescents.

The theoretical part of the study analyzes communicative tolerance as a complex psychological phenomenon within both domestic and international scholarship. It examines the content and essence of communicative tolerance and identifies the psychological aspects of communicative interaction among adolescents.

The empirical section describes the diagnostic tools and research procedures, as well as the analysis of results regarding professional burnout among teachers. Based on the findings, psychological and pedagogical recommendations have been developed for parents and school psychologists to foster communicative tolerance in high school students.

Keywords: communication phenomenon, communicative interaction, communicative tolerance, adolescents, empathy, constructive communication skills, adaptive behavior.

РЕФЕРАТ

до кваліфікаційної роботи на тему

«Формування комунікативної толерантності старшокласників»

здобувачки вищої освіти спеціальності 053 Психологія

Рижик Тетяни Олександрівни

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор кафедри психології Зарицька В. В.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується значними соціальними трансформаціями, швидким розвитком інформаційних технологій, розширенням міжособистісних контактів та зростанням ролі комунікації в усіх сферах життєдіяльності людини. За таких умов особливої значущості набуває проблема формування комунікативної толерантності особистості, яка виступає важливою передумовою ефективної взаємодії, взаєморозуміння та конструктивного розв'язання конфліктів.

Проблема комунікативної толерантності є особливо актуальною для старшокласників, оскільки саме в юнацькому віці відбувається інтенсивне становлення особистості, формуються ціннісні орієнтації, моральні переконання, навички соціальної взаємодії та власний стиль спілкування. Старшокласники активно включаються у різноманітні соціальні групи, розширюють коло міжособистісних контактів, що потребує від них уміння приймати індивідуальні особливості інших людей, поважати їхню думку, погляди, емоції та поведінкові прояви. Недостатній рівень комунікативної толерантності може призводити до виникнення конфліктів, труднощів у міжособистісному спілкуванні, проявів агресії та соціальної ізоляції.

Особливої гостроти зазначена проблема набуває в сучасних умовах українського суспільства, які характеризуються впливом воєнних дій, вимушеної міграції, зростанням психологічної напруженості та емоційної нестабільності молоді. У зв'язку з цим заклади загальної середньої освіти

мають не лише забезпечувати академічний розвиток учнів, а й сприяти формуванню їхньої толерантності, культури спілкування та здатності до конструктивної взаємодії з оточенням.

Теоретичні та практичні аспекти проблеми толерантності й комунікативної толерантності висвітлено у працях зарубіжних учених: Г. Олпорта, К. Роджерса, А. Маслоу, Г. Айзенка, М. Бубера, Е. Фромма, Д. Майєрса, Д. Уолша, а також у дослідженнях В. Бойка, який запропонував концепцію комунікативної толерантності та методику її діагностики. Значний внесок у дослідження зазначеної проблематики зробили українські науковці: І. Бех, С. Максименко, Г. Балл, Л. Орбан-Лембрик, Т. Титаренко, О. Савченко, Н. Волкова, В. Семиченко, які розглядали питання толерантності, міжособистісного спілкування, психологічних особливостей юнацького віку та розвитку особистості в освітньому середовищі.

Об’єктом дослідження є комунікативна толерантність старшокласників.

Предметом дослідження є формування комунікативної толерантності старшокласників.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей формування комунікативної толерантності старшокласників, виявленні її взаємозв’язків із комунікабельністю, комунікативними уміннями та адаптивними стратегіями поведінки, а також розробці психолого-педагогічних рекомендацій щодо розвитку комунікативної толерантності в умовах закладу загальної середньої освіти.

Завдання дослідження

1. Теоретично проаналізувати сучасні наукові підходи до розуміння феномену комунікації та комунікативної толерантності, розкрити їх зміст, структуру та психологічні особливості.

2. Дослідити психологічні аспекти комунікативної взаємодії старшокласників.

3. Емпірично дослідити рівень комунікативної толерантності старшокласників.

4. Емпірично визначити особливості комунікабельності старшокласників.

5. Емпірично дослідити особливості комунікативних умінь старшокласників.

6. Емпірично дослідити адаптивні стратегії поведінки старшокласників у ситуаціях соціальної взаємодії.

7. Здійснити кореляційний аналіз взаємозв'язків між показниками комунікативної толерантності, комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки у старшокласників із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності.

8. Розробити психолого-педагогічні рекомендації для шкільних психологів та батьків, спрямовані на формування комунікативної толерантності старшокласників, розвиток у них емпатії, навичок конструктивного спілкування та адаптивної поведінки у процесі міжособистісної взаємодії.

Для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження формування комунікативної толерантності старшокласників було використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження.

Теоретичні методи: аналіз, систематизація та узагальнення психологічної, педагогічної та науково-методичної літератури з проблем комунікативної толерантності, психології спілкування, міжособистісної взаємодії, психологічних особливостей підліткового та юнацького віку; порівняння та узагальнення сучасних наукових підходів до вивчення комунікативної толерантності, її структури, чинників формування та психологічних умов розвитку у старшокласників.

Емпіричні методи: психодіагностичне обстеження; анкетування; методи самооцінки; дослідження рівня комунікативної толерантності, комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки

старшокласників; порівняльний аналіз психологічних особливостей учнів із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності.

Інтерпретаційні методи: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження, порівняльний аналіз та інтерпретація отриманих емпіричних даних.

Для дослідження особливостей формування комунікативної толерантності старшокласників було використано такі психодіагностичні методики:

1. Методика «Діагностика комунікативної толерантності» В. В. Бойка.
2. Методика «Оцінка рівня комунікабельності» (тест В. Ф. Рахівського).
3. Тест комунікативних умінь Міхельсона.
4. Опитувальник «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП).

Емпіричною базою дослідження стали заклади загальної середньої освіти м. Києва, м. Дніпра, м. Запоріжжя та м. Кривого Рогу. У дослідженні взяли участь учні старших класів віком від 15 до 17 років, які навчаються у 10–11 класах.

Теоретична значущість дослідження полягає в узагальненні та систематизації наукових підходів до розуміння феномена комунікативної толерантності, визначенні її змісту, структури та психологічних особливостей формування у старшому шкільному віці. У роботі уточнено роль комунікативної толерантності у процесі міжособистісної взаємодії старшокласників, розкрито взаємозв'язок між рівнем комунікативної толерантності, комунікабельністю, комунікативними уміннями та адаптивними стратегіями поведінки.

Практична значущість дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів у діяльності практичних психологів, соціальних педагогів, класних керівників та інших педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення системи психолого-педагогічного супроводу старшокласників, розроблення та впровадження програм розвитку комунікативної толерантності, тренінгів з розвитку емпатії та навичок

конструктивного спілкування, а також для підготовки практичних рекомендацій батькам і педагогам щодо формування у старшокласників толерантного ставлення до інших людей, розвитку культури спілкування та гармонізації міжособистісних відносин.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (50). Основний текст викладено на 54 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 58 сторінок.

Відповідно до мети та сформульованих завдань було зроблено наступні **висновки:**

1. Комунікація розглядається як складний багатокомпонентний процес, який забезпечує обмін інформацією, організацію спільної діяльності, взаємне сприйняття та емоційний вплив учасників взаємодії. Комунікація виступає важливою умовою соціалізації, особистісного розвитку та формування міжособистісних відносин. Комунікативний процес включає комунікативну, інтерактивну та перцептивну сторони, а його ефективність залежить від сформованості комунікативних умінь, здатності до співробітництва, взаєморозуміння та прийняття індивідуальних особливостей інших людей.

Комунікативна толерантність є складним інтегративним утворенням особистості, яке відображає її здатність до конструктивної та гуманістично орієнтованої взаємодії з іншими людьми. Комунікативна толерантність ґрунтується на прийнятті індивідуальних відмінностей, повазі до особистості співрозмовника, емпатії, емоційній стійкості та готовності до діалогу. У структурі комунікативної толерантності доцільно виокремлювати когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, які забезпечують ефективність міжособистісної взаємодії та успішну соціалізацію особистості. Встановлено, що особливого значення комунікативна толерантність набуває у старшому шкільному віці, коли відбувається активне формування системи цінностей, моральних установок та навичок соціальної взаємодії.

2. Спілкування у підлітковому віці виступає провідним чинником особистісного розвитку та соціалізації. Комунікативна взаємодія підлітків характеризується високою емоційною насиченістю, зростанням значущості міжособистісних відносин з однолітками, прагненням до самоствердження, розвитку рефлексії та формуванням власної системи цінностей. Саме у підлітковому віці створюються найбільш сприятливі умови для розвитку таких психологічних якостей, як емпатія, соціальний інтелект, емоційна стійкість та здатність до толерантної взаємодії. Водночас недостатній рівень розвитку комунікативних умінь, схильність до категоричності, вплив групового тиску та труднощі саморегуляції можуть ускладнювати міжособистісні стосунки та перешкоджати формуванню комунікативної толерантності.

3. В ході емпіричного дослідження нами були сформовані дві діагностичні групи старшокласників з високим та низьким рівнями комунікативної толерантності. Для цього була застосована методика «Діагностика комунікативної толерантності» В результатів, встановлено, що середній загальний показник комунікативної толерантності у групі з високим рівнем становив 24,7±7,3 бала, тоді як у групі з низьким рівнем – 72,4±10,5 бала. Старшокласники з високим рівнем комунікативної толерантності характеризуються здатністю приймати індивідуальні особливості інших людей, повагою до відмінностей, емоційною стриманістю та готовністю до конструктивної взаємодії. Натомість учні з низьким рівнем комунікативної толерантності демонструють вищу категоричність в оцінках, труднощі у прийнятті інших людей, схильність до негативних емоційних реакцій та прагнення змінювати поведінку співрозмовників відповідно до власних уявлень.

4. В результаті діагностики рівня комунікабельност було виявлено, що серед старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності переважають нормальний (53,3 %) та високий (33,3 %) рівні комунікабельності. У групі з низьким рівнем комунікативної толерантності домінують низький (40,0 %) та дуже низький (20,0 %) рівні комунікабельності, тоді як нормальний

рівень виявлено лише у 23,3 % респондентів. Отримані результати свідчать, що високий рівень комунікативної толерантності пов'язаний із відкритістю до спілкування, соціальною активністю, здатністю встановлювати та підтримувати міжособистісні контакти. Натомість низький рівень комунікативної толерантності супроводжується труднощами у соціальній взаємодії, невпевненістю у спілкуванні або надмірною комунікативною активністю, яка не завжди має конструктивний характер.

5. В результаті діагностики комунікативних умінь було виявлено, що у старшокласників із високим рівнем комунікативної толерантності переважає впевнений (компетентний) стиль поведінки, частка якого становить 69 %, тоді як агресивний та залежний стилі представлені значно менше – 13 % та 18 % відповідно. У групі старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності виявлено іншу структуру комунікативної поведінки: упевнений стиль становить лише 33 %, тоді як агресивний – 37 %, а залежний – 30 %. Це свідчить про те, що високий рівень комунікативної толерантності пов'язаний із розвитком конструктивних комунікативних умінь, здатністю до партнерської взаємодії та ефективного вирішення конфліктів. Низький рівень комунікативної толерантності, навпаки, супроводжується схильністю до агресивних або залежних форм поведінки, що ускладнює процес міжособистісного спілкування та соціальної адаптації.

6. В результаті діагностики адаптивних стратегії поведінки було виявлено, що серед старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності переважають активні контактні стратегії поведінки (63 %), тоді як пасивно-контактні стратегії використовують 22 %, а стратегії уникнення – лише 15 % учнів. У групі з низьким рівнем комунікативної толерантності найбільш поширеними є стратегії уникнення (42 %), тоді як активні контактні стратегії використовують лише 27 % респондентів. Отримані результати свідчать, що високий рівень комунікативної толерантності пов'язаний з орієнтацією на співробітництво, відкритість у спілкуванні, готовність до конструктивного

вирішення проблемних ситуацій та активну соціальну взаємодію. Натомість низький рівень комунікативної толерантності супроводжується схильністю до уникнення труднощів, меншою соціальною активністю та недостатньою гнучкістю у міжособистісних стосунках.

7. Кореляційний аналіз дозволив встановити особливості взаємозв'язків між показниками комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки у старшокласників із різним рівнем комунікативної толерантності. У групі з високим рівнем комунікативної толерантності виявлено статистично значущі додатні зв'язки між комунікабельністю та упевненим стилем поведінки (r_s=0,61; $p \leq 0,01$), комунікабельністю та активними контактними стратегіями (r_s=0,57; $p \leq 0,01$), а також між упевненим стилем поведінки та активними контактними стратегіями (r_s=0,69; $p \leq 0,01$). Крім того, встановлено від'ємні кореляції між упевненим стилем та стратегіями уникнення (r_s=-0,42; $p \leq 0,05$), активними контактними стратегіями та стратегіями уникнення (r_s=-0,55; $p \leq 0,01$), а також між комунікабельністю та агресивним стилем поведінки (r_s=-0,31; $p \leq 0,05$). Це свідчить про існування цілісної системи позитивних взаємозв'язків між комунікабельністю, конструктивними способами взаємодії та адаптивними стратегіями поведінки.

У групі старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності структура взаємозв'язків виявилася менш узгодженою та більш суперечливою. Було встановлено додатні кореляції між комунікабельністю та упевненим стилем поведінки (r_s=0,67; $p \leq 0,01$), між упевненим стилем та активними контактними стратегіями (r_s=0,58; $p \leq 0,01$), а також від'ємний зв'язок між комунікабельністю та активними контактними стратегіями (r_s=-0,49; $p \leq 0,05$). При цьому взаємозв'язки між упевненим стилем поведінки та стратегіями уникнення (r_s=0,29; $p > 0,05$), активними контактними стратегіями та стратегіями уникнення (r_s=0,34; $p > 0,05$), а також між комунікабельністю та агресивним стилем поведінки (r_s=0,21; $p > 0,05$) виявилися статистично незначущими.

8. На основі результатів теоретичного аналізу та емпіричного дослідження було розроблено психолого-педагогічні рекомендації для шкільних психологів і батьків, спрямовані на формування комунікативної толерантності старшокласників. Розроблені рекомендації орієнтовані на розвиток у старшокласників таких психологічних якостей, як емпатія, емоційна стійкість, рефлексивність, соціальний інтелект, уміння вести конструктивний діалог, приймати індивідуальні відмінності інших людей та ефективно розв'язувати конфліктні ситуації. Особлива увага приділяється створенню сприятливого психологічного середовища, яке забезпечує формування позитивного досвіду міжособистісної взаємодії, взаємоповаги та співробітництва.

Для шкільних психологів рекомендації передбачають організацію цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток комунікативних умінь, навичок емоційної саморегуляції, толерантного ставлення до інших людей та конструктивних стратегій поведінки у процесі спілкування. Важливим напрямом роботи є проведення тренінгових занять, групових дискусій, рольових ігор та вправ, які сприяють розвитку емпатії, навичок співробітництва та формуванню позитивного ставлення до різноманітності людських поглядів і цінностей.

Рекомендації для батьків спрямовані на формування в сім'ї атмосфери довіри, взаємоповаги та емоційної підтримки. Встановлено, що конструктивний стиль сімейного спілкування, повага до думки дитини, розвиток навичок відкритого обговорення проблем та демонстрація толерантної поведінки дорослими сприяють формуванню у старшокласників позитивних моделей міжособистісної взаємодії. Водночас надмірна критичність, авторитарність або ігнорування емоційних потреб підлітків можуть негативно впливати на розвиток їхньої комунікативної толерантності.

ЗМІСТ

ВСТУП 3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ 7
1.1. Розуміння феномена комунікації в психологічній науці 7
1.2. Зміст та сутність комунікативної толерантності 13
1.3. Психологічні аспекти комунікативної взаємодії підлітків 17
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ 22
2.1. Опис діагностичного інструментарію та процедури дослідження 22
2.2. Інтерпретація результатів діагностики професійного вигорання вчителів .. 30
2.3. Психолого-педагогічні рекомендації батькам та шкільним психологам, щодо формування комунікативної толерантності старшокласників 46
ВИСНОВКИ 50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 55

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується значними соціальними трансформаціями, швидким розвитком інформаційних технологій, розширенням міжособистісних контактів та зростанням ролі комунікації в усіх сферах життєдіяльності людини. За таких умов особливої значущості набуває проблема формування комунікативної толерантності особистості, яка виступає важливою передумовою ефективної взаємодії, взаєморозуміння та конструктивного розв'язання конфліктів.

Проблема комунікативної толерантності є особливо актуальною для старшокласників, оскільки саме в юнацькому віці відбувається інтенсивне становлення особистості, формуються ціннісні орієнтації, моральні переконання, навички соціальної взаємодії та власний стиль спілкування. Старшокласники активно включаються у різноманітні соціальні групи, розширюють коло міжособистісних контактів, що потребує від них уміння приймати індивідуальні особливості інших людей, поважати їхню думку, погляди, емоції та поведінкові прояви. Недостатній рівень комунікативної толерантності може призводити до виникнення конфліктів, труднощів у міжособистісному спілкуванні, проявів агресії та соціальної ізоляції.

Особливої гостроти зазначена проблема набуває в сучасних умовах українського суспільства, які характеризуються впливом воєнних дій, вимушеної міграції, зростанням психологічної напруженості та емоційної нестабільності молоді. У зв'язку з цим заклади загальної середньої освіти мають не лише забезпечувати академічний розвиток учнів, а й сприяти формуванню їхньої толерантності, культури спілкування та здатності до конструктивної взаємодії з оточенням.

Теоретичні та практичні аспекти проблеми толерантності й комунікативної толерантності висвітлено у працях зарубіжних учених: Г. Олпорта, К. Роджерса, А. Маслоу, Г. Айзенка, М. Бубера, Е. Фромма, Д. Майєрса, Д. Уолша, а також у

дослідженнях В. Бойка, який запропонував концепцію комунікативної толерантності та методику її діагностики. Значний внесок у дослідження зазначеної проблематики зробили українські науковці: І. Бех, С. Максименко, Г. Балл, Л. Орбан-Лембрик, Т. Титаренко, О. Савченко, Н. Волкова, В. Семиченко, які розглядали питання толерантності, міжособистісного спілкування, психологічних особливостей юнацького віку та розвитку особистості в освітньому середовищі.

Об'єктом дослідження є комунікативна толерантність старшокласників.

Предметом дослідження є формування комунікативної толерантності старшокласників.

Мета дослідження полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей формування комунікативної толерантності старшокласників, виявленні її взаємозв'язків із комунікабельністю, комунікативними уміннями та адаптивними стратегіями поведінки, а також розробці психолого-педагогічних рекомендацій щодо розвитку комунікативної толерантності в умовах закладу загальної середньої освіти.

Завдання дослідження

1. Теоретично проаналізувати сучасні наукові підходи до розуміння феномену комунікації та комунікативної толерантності, розкрити їх зміст, структуру та психологічні особливості.

2. Дослідити психологічні аспекти комунікативної взаємодії старшокласників.

3. Емпірично дослідити рівень комунікативної толерантності старшокласників.

4. Емпірично визначити особливості комунікабельності старшокласників.

5. Емпірично дослідити особливості комунікативних умінь старшокласників.

6. Емпірично дослідити адаптивні стратегії поведінки старшокласників у ситуаціях соціальної взаємодії.

7. Здійснити кореляційний аналіз взаємозв'язків між показниками комунікативної толерантності, комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки у старшокласників із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності.

8. Розробити психолого-педагогічні рекомендації для шкільних психологів та батьків, спрямовані на формування комунікативної толерантності старшокласників, розвиток у них емпатії, навичок конструктивного спілкування та адаптивної поведінки у процесі міжособистісної взаємодії.

Для розв'язання поставлених завдань та забезпечення об'єктивності дослідження формування комунікативної толерантності старшокласників було використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження.

Теоретичні методи: аналіз, систематизація та узагальнення психологічної, педагогічної та науково-методичної літератури з проблем комунікативної толерантності, психології спілкування, міжособистісної взаємодії, психологічних особливостей підліткового та юнацького віку; порівняння та узагальнення сучасних наукових підходів до вивчення комунікативної толерантності, її структури, чинників формування та психологічних умов розвитку у старшокласників.

Емпіричні методи: психодіагностичне обстеження; анкетування; методи самооцінки; дослідження рівня комунікативної толерантності, комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки старшокласників; порівняльний аналіз психологічних особливостей учнів із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності.

Інтерпретаційні методи: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження, порівняльний аналіз та інтерпретація отриманих емпіричних даних.

Для дослідження особливостей формування комунікативної толерантності старшокласників було використано такі психодіагностичні методики:

1. Методика «Діагностика комунікативної толерантності» В. В. Бойка.

2. Методика «Оцінка рівня комунікабельності» (тест В. Ф. Рахівського).

3. Тест комунікативних умінь Міхельсона.

4. Опитувальник «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП).

Емпіричною базою дослідження стали заклади загальної середньої освіти м. Києва, м. Дніпра, м. Запоріжжя та м. Кривого Рогу. У дослідженні взяли участь учні старших класів віком від 15 до 17 років, які навчаються у 10–11 класах.

Теоретична значущість дослідження полягає в узагальненні та систематизації наукових підходів до розуміння феномена комунікативної толерантності, визначенні її змісту, структури та психологічних особливостей формування у старшому шкільному віці. У роботі уточнено роль комунікативної толерантності у процесі міжособистісної взаємодії старшокласників, розкрито взаємозв'язок між рівнем комунікативної толерантності, комунікабельністю, комунікативними уміннями та адаптивними стратегіями поведінки.

Практична значущість дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів у діяльності практичних психологів, соціальних педагогів, класних керівників та інших педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти. Результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення системи психолого-педагогічного супроводу старшокласників, розроблення та впровадження програм розвитку комунікативної толерантності, тренінгів з розвитку емпатії та навичок конструктивного спілкування, а також для підготовки практичних рекомендацій батькам і педагогам щодо формування у старшокласників толерантного ставлення до інших людей, розвитку культури спілкування та гармонізації міжособистісних відносин.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (50). Основний текст викладено на 54 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 58 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

1.1. Розуміння феномена комунікації в психологічній науці

Комунікація є одним із фундаментальних феноменів психологічної науки, оскільки забезпечує процес соціальної взаємодії, передачу інформації, формування міжособистісних відносин та розвиток особистості. У сучасному суспільстві, яке характеризується інтенсивними соціальними змінами, розвитком інформаційних технологій та розширенням можливостей міжособистісної взаємодії, проблема комунікації набуває особливого значення. Саме через комунікацію людина включається у систему суспільних відносин, засвоює соціальні норми та цінності, формує власну ідентичність, розвиває соціальні навички й набуває досвіду взаємодії з іншими людьми.

У психології комунікація розглядається як складний багаторівневий процес, який охоплює обмін інформацією, взаємне сприйняття партнерів, емоційний вплив, регуляцію поведінки та організацію спільної діяльності. На відміну від технічного розуміння передачі повідомлень, психологічний підхід акцентує увагу на особистісному змісті комунікації, її суб’єктивному характері та ролі у формуванні міжособистісних відносин. У процесі спілкування людина не лише передає інформацію, а й висловлює власні переживання, цінності, установки, ставлення до інших, а також отримує зворотний зв’язок, який впливає на її подальшу поведінку та розвиток [44; 45; 49].

Проблема комунікації посідає важливе місце у дослідженнях як зарубіжних, так і українських учених. Значний внесок у розробку теоретичних засад комунікації зробили Г. Олпорт, К. Роджерс, М. Бубер, Е. Фромм, А. Маслоу, Д. Майєрс, Ю. Габермас. Їхні праці заклали підґрунтя для розуміння

спілкування як умови особистісного розвитку, самореалізації та ефективної соціальної взаємодії [44; 45; 49].

Так, Г. Олпорт наголошував, що міжособистісне спілкування є важливою умовою подолання соціальних бар'єрів та формування толерантного ставлення до інших людей. На його думку, безпосередній контакт між людьми сприяє розвитку взаєморозуміння, емпатії та прийняття індивідуальних відмінностей. К. Роджерс розглядав комунікацію як основу гуманістичних відносин, підкреслюючи значення безумовного прийняття, емпатії та щирості у взаємодії. Учений вважав, що саме у процесі відкритого та довірливого спілкування створюються умови для особистісного зростання й самореалізації людини [45; 46].

Важливий внесок у дослідження комунікації зробив М. Бубер, який розробив концепцію діалогічних відносин. Він протиставляв два типи взаємодії: «Я – Воно», що характеризується формальним ставленням до іншого як до об'єкта, та «Я – Ти», яке передбачає повноцінний діалог, взаємну повагу, відкритість і визнання унікальності особистості співрозмовника. Ідеї М. Бубера мають особливе значення для вивчення комунікативної толерантності, оскільки наголошують на необхідності прийняття іншої людини незалежно від її переконань, поглядів чи індивідуальних особливостей.

Е. Фромм розглядав комунікацію як одну з найважливіших людських потреб, реалізація якої забезпечує подолання самотності та відчуження. Він підкреслював, що здатність до конструктивного спілкування тісно пов'язана з любов'ю, повагою, відповідальністю та прагненням зрозуміти іншу людину. А. Маслоу, у свою чергу, наголошував, що потреба у спілкуванні, належності до соціальної групи та позитивних міжособистісних стосунках є однією з базових потреб людини, задоволення якої сприяє її психологічному благополуччю та самореалізації [49; 50].

Суттєвий внесок у розвиток теорії комунікації зробив Ю. Габермас, який запропонував концепцію комунікативної дії. На думку вченого, головною

метою комунікації є досягнення взаєморозуміння між людьми, а ефективна взаємодія ґрунтується на рівноправності учасників, відкритості до діалогу та готовності враховувати позицію іншого. Комунікативна дія, за Ю. Габермасом, виступає важливим механізмом координації соціальної поведінки та досягнення консенсусу.

Одними з перших учених, які започаткували систематичне вивчення комунікативних процесів, були дослідники, що розробили емпіричні методи дослідження спілкування, а також теоретично обґрунтували вплив соціальної групи на особистість і специфіку функціонування психіки в умовах міжособистісної взаємодії. Їхні ідеї стали підґрунтям для подальших наукових пошуків та розвитку психології спілкування.

У низці наукових праць спілкування розглядається як один із провідних чинників формування особистості та суб'єкта діяльності, а також як важливий механізм розвитку індивідуальності. Зазначається, що саме у процесі комунікації людина вибудовує систему взаємовідносин із соціальним оточенням. При цьому увага приділяється як зовнішнім аспектам комунікації, пов'язаним із мовленням та іншими засобами передавання інформації, так і внутрішньому змісту взаємодії, який проявляється у взаємному пізнанні та розумінні партнерів по спілкуванню [2; 17; 22].

У сучасній психології спілкування визначається як багатогранний процес встановлення та розвитку контактів між людьми, який виникає під впливом потреб спільної діяльності. У межах інших наукових концепцій воно тлумачиться як взаємодія двох або більше осіб, спрямована на координацію дій, узгодження позицій та досягнення спільної мети. Водночас спілкування розглядається і як самостійний вид діяльності, який може реалізовуватися у різних формах – у професійній сфері, поведінковій активності, інформаційному обміні тощо.

У науковій літературі підкреслюється подвійний характер комунікації, яка є одночасно соціальним і суто індивідуальним явищем, а її основним

механізмом виступає мовлення. У цьому контексті специфіка комунікативної діяльності визначається системою взаємин типу «суб'єкт – суб'єкт», оскільки особистість прагне до такої взаємодії, яка відповідає її цінностям, потребам та життєвим орієнтирам.

Спілкування також розглядається як складний багатокомпонентний процес, що поєднує міжособистісну взаємодію, інформаційний обмін, систему взаємовідносин і взаємовпливів, а також емоційне співпереживання та взаєморозуміння між людьми. Крім того, наголошується, що воно може виступати як невід'ємна складова інших видів діяльності, так і самостійна форма людської активності [1; 14].

У психологічній науці важливе місце займає принцип єдності діяльності та спілкування, який визнається одним із базових методологічних положень. Відповідно до цього підходу взаємозв'язок між діяльністю та спілкуванням може розглядатися у трьох основних аспектах: як дві взаємопов'язані сторони соціального існування людини; як складова частина діяльності; а також як самостійний вид діяльності.

У межах останнього підходу сформувалися два напрями трактування спілкування. З одного боку, воно розглядається як особлива комунікативна діяльність, що формується та розвивається на певних етапах онтогенезу. З іншого боку, спілкування визначається як окремий вид діяльності, найчастіше у контексті мовленнєвої активності, яка містить усі структурні компоненти, характерні для будь-якої діяльності: потреби, мотиви, цілі, дії та операції.

У більшості наукових підходів до вивчення спілкування простежується його нерозривний зв'язок із діяльністю. Зокрема, наголошується на єдності цих категорій, відповідно до якої спілкування розглядається одночасно як складова спільної діяльності та як її похідний результат. Саме таке трактування дає змогу розглядати комунікацію як одну з найважливіших умов засвоєння людиною історично накопиченого досвіду людства, як у межах безпосереднього соціального оточення, так і в ширшій системі суспільних відносин [1; 14].

У сучасній психології поняття «спілкування» нерідко ототожнюється з поняттям «комунікативна діяльність», що підкреслює активний характер цього процесу. Комунікація розглядається як один із видів людської діяльності, спрямований на задоволення як матеріальних, так і духовних потреб особистості.

В українській психології питання комунікації та міжособистісної взаємодії досліджували І. Бех, С. Максименко, Г. Балл, Л. Орбан-Лембрик, Н. Волкова, В. Семиченко, Т. Титаренко та інші науковці. Їхні праці присвячені вивченню соціально-психологічних механізмів спілкування, особливостей міжособистісної взаємодії та ролі комунікації у розвитку особистості [1; 14].

І. Бех розглядає комунікацію як важливий механізм морального та особистісного розвитку людини. Науковець наголошує, що у процесі спілкування формуються моральні цінності, соціальні установки, здатність до співпереживання та поваги до інших людей. Саме комунікація створює умови для становлення особистості як суб’єкта соціальної взаємодії та відповідального члена суспільства [1; 3; 8].

С. Максименко підкреслює, що комунікація є необхідною умовою психічного розвитку людини. Вона забезпечує засвоєння соціального досвіду, формування самосвідомості, розвиток емоційної сфери та соціальної компетентності. На думку вченого, у процесі спілкування особистість не лише відображає навколишній світ, а й активно змінює себе, удосконалює власні способи взаємодії та формує індивідуальний стиль поведінки [14; 18].

Л. Орбан-Лембрик визначає спілкування як складний і багатогранний процес встановлення та розвитку контактів між людьми, який виникає на основі потреб спільної діяльності та включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, взаємне сприйняття і розуміння партнерів. Дослідниця наголошує, що комунікація є не лише засобом передавання інформації, а й важливим механізмом соціалізації особистості, формування її цінностей та міжособистісних відносин [22].

Н. Волкова зазначає, що комунікація не зводиться лише до передавання інформації, а являє собою складний процес взаємного впливу учасників, у якому поєднуються когнітивні, емоційні та поведінкові компоненти. Ефективність комунікації визначається здатністю особистості адекватно сприймати партнера, розуміти його емоційний стан, враховувати індивідуальні особливості та обирати відповідні способи взаємодії [25].

У сучасній психології прийнято розглядати комунікацію як єдність трьох взаємопов'язаних сторін: комунікативної, інтерактивної та перцептивної. Комунікативна сторона передбачає обмін інформацією між учасниками взаємодії за допомогою вербальних і невербальних засобів. Інтерактивна сторона пов'язана з організацією спільної діяльності, координацією дій та вибором стратегій поведінки у процесі взаємодії. Перцептивна сторона охоплює процеси сприймання, розуміння та оцінювання людьми один одного, формування взаємних уявлень і ставлень.

Такий підхід дає змогу розкрити багатовимірність комунікативного процесу та пояснити його вплив на розвиток міжособистісних відносин. Від рівня сформованості комунікативних умінь залежать якість соціальних контактів, ефективність спільної діяльності, психологічний клімат у групі та успішність особистісної самореалізації.

Особливого значення у дослідженні комунікації набуває проблема стратегій взаємодії. У сучасній психології виокремлюють декілька основних стратегій поведінки у процесі спілкування: співробітництво, компроміс, поступливість, уникнення та суперництво. Найбільш конструктивною вважається стратегія співробітництва, яка передбачає орієнтацію на взаєморозуміння, повагу до партнера та спільне досягнення цілей. Саме така форма взаємодії створює психологічне підґрунтя для формування комунікативної толерантності, розвитку емпатії та здатності приймати індивідуальні особливості інших людей [1; 14].

Таким чином, у сучасній психологічній науці комунікація розглядається як складний багатокомпонентний процес, що забезпечує соціальну взаємодію, розвиток особистості та встановлення міжособистісних відносин. Розуміння сутності комунікації, її структури, функцій та механізмів є важливою теоретичною основою для дослідження проблеми формування комунікативної толерантності старшокласників, оскільки саме у процесі спілкування формуються навички взаєморозуміння, поваги до інших та готовності до конструктивної взаємодії.

1.2. Зміст та сутність комунікативної толерантності

Проблема комунікативної толерантності набуває особливої актуальності в умовах сучасного суспільства, яке характеризується інтенсивними соціальними змінами, глобалізаційними процесами, розвитком інформаційних технологій та розширенням міжособистісних контактів. Ефективність соціальної взаємодії значною мірою залежить від здатності людини приймати індивідуальні особливості інших людей, поважати їхні погляди, переконання, емоційні стани та способи поведінки. Саме тому комунікативна толерантність розглядається як одна з важливих психологічних характеристик особистості, що забезпечує конструктивне спілкування, взаєморозуміння та попередження конфліктів.

Поняття толерантності є міждисциплінарним і досліджується у філософії, соціології, педагогіці та психології. У широкому розумінні толерантність означає терпиме ставлення до інших людей, повагу до їхньої індивідуальності, права на власні переконання та особливості поведінки. У психологічній науці толерантність розглядається як інтегральна властивість особистості, яка виявляється у здатності приймати різноманітність соціального світу та ефективно взаємодіяти з іншими людьми без проявів агресії, упередженості чи дискримінації [3; 7; 10].

Значний внесок у вивчення феномена толерантності зробили зарубіжні вчені Г. Олпорт, К. Роджерс, Е. Фромм, А. Маслоу, М. Бубер, Ю. Габермас. Так, Г. Олпорт у своїй теорії міжгрупових відносин наголошував, що толерантність формується у процесі безпосередньої взаємодії між людьми та ґрунтується на подоланні стереотипів і упереджень. Учений вважав, що позитивний соціальний контакт сприяє розвитку взаєморозуміння та прийняття інших незалежно від їхніх індивідуальних чи соціальних відмінностей [1; 25; 47; 49].

К. Роджерс розглядав толерантність як важливу умову гуманістичного спілкування. На його думку, конструктивна взаємодія можлива лише за умови безумовного прийняття іншої людини, емпатійного розуміння її переживань та щирості у спілкуванні. Учений підкреслював, що здатність приймати іншу людину такою, якою вона є, створює умови для її особистісного розвитку та самореалізації [48].

Е. Фромм пов’язував толерантність із здатністю людини до любові, поваги та відповідальності у взаєминах з іншими. Науковець зазначав, що зріла особистість повинна не лише визнавати право іншої людини бути інакшою, а й виявляти інтерес до її внутрішнього світу, прагнути до взаєморозуміння та співпраці. Подібних поглядів дотримувався М. Бубер, який у межах діалогічної концепції обґрунтував необхідність ставлення до іншої людини як до рівноправного партнера у взаємодії. Саме діалог, побудований на повазі, відкритості та прийнятті, на його думку, є основою толерантних міжособистісних відносин [49].

В українській психологічній науці проблема толерантності та комунікативної толерантності знайшла відображення у працях І. Беха, С. Максименка, Г. Балла, Л. Орбан-Лембрик, Н. Волкової, В. Семиченко, Т. Титаренко. Дослідники розглядають толерантність як важливу умову соціалізації особистості, її морального розвитку та успішної взаємодії з іншими людьми.

І. Бех наголошує, що толерантність є моральною якістю особистості, яка проявляється у повазі до гідності іншої людини, визнанні її права на власну позицію та готовності до конструктивного діалогу. Учений підкреслює, що формування толерантності пов’язане з розвитком моральної свідомості, емпатії та здатності до саморегуляції [1; 2].

С. Максименко розглядає толерантність як важливу характеристику зрілої особистості, яка формується у процесі соціального розвитку та виявляється у здатності до ефективної взаємодії з іншими людьми. На думку вченого, толерантність передбачає не лише прийняття індивідуальних відмінностей, але й уміння конструктивно розв’язувати суперечності та підтримувати позитивні міжособистісні стосунки [27; 29].

Особливе місце у вивченні проблеми займає поняття комунікативної толерантності. Найбільш ґрунтовно цей феномен досліджував В. Бойко, який визначав комунікативну толерантність як характеристику ставлення особистості до інших людей, що проявляється у здатності приймати їхні індивідуальні особливості, психологічні відмінності, погляди, звички та поведінку без негативних емоційних реакцій і прагнення змінити співрозмовника відповідно до власних уявлень.

Комунікативна толерантність є складним психологічним утворенням, яке відображає рівень терпимості людини у процесі міжособистісної взаємодії. Вона проявляється у здатності стримувати негативні емоції, уникати категоричних оцінок, виявляти повагу до іншої людини та прагнути до взаєморозуміння. Вчений підкреслював, що низький рівень комунікативної толерантності проявляється у неприйнятті індивідуальних особливостей співрозмовника, схильності до критики, прагненні перевиховати або підпорядкувати іншу людину власним уявленням та стандартам поведінки.

Важливим аспектом комунікативної толерантності є її структура. Більшість дослідників виділяють у її складі когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти.

Когнітивний компонент передбачає наявність знань про особливості інших людей, усвідомлення цінності людської різноманітності, готовність приймати інші погляди та переконання. Він пов’язаний із відсутністю стереотипів, упереджень і категоричності в оцінках.

Емоційний компонент характеризується здатністю особистості до емпатії, співпереживання, емоційної стійкості та позитивного ставлення до співрозмовника. Він проявляється у вмінні контролювати негативні емоції, уникати агресивних реакцій та підтримувати сприятливий психологічний клімат у спілкуванні.

Поведінковий компонент охоплює конкретні способи взаємодії з іншими людьми. Він виявляється у готовності до співробітництва, умінні вести діалог, конструктивно розв’язувати конфлікти, дотримуватися норм етичної поведінки та поважати право іншої людини на власну думку [4; 16; 22; 29].

Комунікативна толерантність тісно пов’язана з такими психологічними характеристиками, як емпатія, соціальний інтелект, емоційна стійкість, рефлексивність та комунікативна компетентність. Високий рівень її розвитку сприяє успішній адаптації особистості у соціальному середовищі, формуванню позитивних міжособистісних відносин та ефективній взаємодії в різних сферах життєдіяльності.

Особливого значення проблема комунікативної толерантності набуває у старшому шкільному віці. Саме в цей період відбувається активне формування системи цінностей, моральних установок, соціальної ідентичності та навичок міжособистісної взаємодії. Старшокласники розширюють коло спілкування, вступають у нові соціальні відносини, вчаться відстоювати власну позицію та водночас враховувати інтереси інших людей. Тому сформованість комунікативної толерантності виступає важливою умовою їхньої успішної соціалізації та психологічного благополуччя [4; 16; 22; 29].

Отже, комунікативна толерантність є складним інтегративним утворенням особистості, яке відображає її здатність до конструктивної, гуманістично

орієнтованої взаємодії з іншими людьми. Вона ґрунтується на прийнятті індивідуальних відмінностей, повазі до особистості співрозмовника, емпатії та готовності до діалогу. Аналіз наукових підходів засвідчив, що комунікативна толерантність виступає важливою умовою ефективного спілкування, розвитку позитивних міжособистісних відносин та успішної соціалізації особистості. Особливої значущості вона набуває у старшому шкільному віці, коли формуються основні ціннісні орієнтації та моделі соціальної поведінки, що визначають подальший розвиток особистості.

1.3. Психологічні аспекти комунікативної взаємодії підлітків

Підлітковий вік є одним із найважливіших етапів психічного та особистісного розвитку людини, оскільки саме в цей період відбуваються суттєві зміни у когнітивній, емоційній та соціальній сферах. Зростає потреба у самопізнанні, самоствердженні та визнанні з боку однолітків, формується система цінностей, моральних орієнтирів та життєвих установок. У зв'язку з цим особливого значення набуває комунікативна взаємодія, яка виступає провідним механізмом соціалізації підлітка та важливою умовою становлення його особистості.

Комунікативна взаємодія підлітків характеризується складністю та багатогранністю, оскільки поєднує процеси обміну інформацією, емоційного контакту, взаємного сприйняття й оцінювання, а також вироблення спільних форм поведінки. У цьому віці спілкування перестає бути лише засобом передачі інформації і набуває особистісного змісту, стаючи сферою реалізації потреби у визнанні, емоційній підтримці та самовираженні.

Проблема психологічних особливостей спілкування та взаємодії підлітків привертала увагу багатьох зарубіжних і українських учених. Значний внесок у вивчення даного питання зробили Г. Олпорт, К. Роджерс, Е. Еріксон, Ж. Піаже, А. Маслоу, Д. Майєрс, а також українські дослідники І. Бех, С. Максименко, Г.

Балл, Л. Орбан-Лембрик, Н. Волкова, Т. Титаренко, В. Семиченко [4; 16; 22; 29; 39; 41].

Одним із перших психологів, який детально описав особливості підліткового віку, був Е. Еріксон. У межах психосоціальної теорії розвитку він розглядав підлітковий вік як стадію формування особистісної ідентичності. На думку вченого, у цей період людина прагне знайти відповідь на питання «Хто я?» та «Яким я хочу бути?». Спілкування з однолітками стає провідною сферою самопізнання та самоствердження, а успішна комунікативна взаємодія сприяє формуванню позитивної самооцінки та відчуття власної цілісності.

Ж. Піаже підкреслював, що у підлітковому віці відбувається розвиток формального мислення, що дозволяє особистості аналізувати власні переживання, прогнозувати наслідки поведінки та враховувати позиції інших людей. Розширення когнітивних можливостей сприяє переходу від егоцентричного сприйняття світу до більш глибокого розуміння мотивів та переживань співрозмовника, що є важливою передумовою розвитку конструктивного спілкування та толерантності [39].

Г. Олпорт пов’язував ефективність міжособистісної взаємодії з розвитком соціальної зрілості та толерантності. Учений вважав, що у процесі безпосереднього контакту люди навчаються приймати індивідуальні відмінності інших, долати стереотипи та упередження. Ці положення є особливо важливими для розуміння комунікативної взаємодії підлітків, які активно розширюють коло соціальних контактів та формують власне ставлення до інших людей [41].

К. Роджерс наголошував, що конструктивне спілкування ґрунтується на трьох основних умовах: емпатії, безумовному позитивному ставленні та щирості. На думку вченого, саме ці характеристики забезпечують розвиток довірливих відносин і створюють сприятливі умови для особистісного зростання підлітка. Уміння зрозуміти співрозмовника, прийняти його погляди та емоції є важливими складовими ефективної комунікативної взаємодії.

А. Маслоу розглядав потребу у спілкуванні та належності до групи як одну з базових потреб людини. Особливого значення вона набуває саме у підлітковому віці, коли зростає потреба у визнанні та прийнятті з боку однолітків. Належність до групи, позитивні стосунки з ровесниками та можливість вільно висловлювати власні думки сприяють формуванню позитивної самооцінки й психологічного благополуччя підлітка.

В українській психологічній науці проблема комунікативної взаємодії підлітків розглядається у контексті їхнього особистісного розвитку, соціалізації та становлення системи моральних цінностей. І. Бех зазначає, що спілкування є важливим механізмом формування моральної свідомості та соціальної компетентності особистості. У процесі взаємодії підліток навчається співпереживанню, повазі до інших людей, відповідальності за власні вчинки та здатності до конструктивного розв’язання суперечностей.

С. Максименко підкреслює, що комунікативна взаємодія є необхідною умовою психічного розвитку підлітка. Саме у спілкуванні відбувається засвоєння соціального досвіду, формування самосвідомості, розвиток емоційної сфери та вироблення індивідуального стилю поведінки. Учений наголошує, що взаємодія з однолітками має вирішальне значення для становлення особистості, оскільки забезпечує можливість соціального порівняння, самоствердження та пошуку власного місця у групі [28; 29].

Л. Орбан-Лембрик розглядає спілкування як складний багатокомпонентний процес, який включає обмін інформацією, організацію взаємодії та взаємне сприйняття партнерів. На думку дослідниці, у підлітковому віці відбувається інтенсивний розвиток усіх складових спілкування, а характер комунікативної взаємодії значною мірою визначає успішність соціальної адаптації та психологічне благополуччя особистості [25].

Н. Волкова зазначає, що комунікативна взаємодія підлітків характеризується високою емоційною насиченістю та підвищеною чутливістю до оцінок оточуючих. Підлітки гостро реагують на схвалення чи критику,

прагнуть до визнання та позитивного статусу серед однолітків. Саме тому невдачі у спілкуванні можуть супроводжуватися виникненням тривожності, невпевненості у собі, конфліктності або соціальної ізоляції.

Т. Титаренко підкреслює, що важливою особливістю підліткового віку є прагнення до автономії та одночасна потреба у підтримці з боку значущого соціального оточення. Це зумовлює суперечливість комунікативної поведінки підлітків: з одного боку, вони прагнуть незалежності та відстоюють власну позицію, а з іншого – потребують схвалення й емоційної підтримки з боку однолітків та дорослих.

У психологічній літературі виділяють низку особливостей комунікативної взаємодії підлітків. По-перше, спілкування з однолітками набуває провідного значення та часто стає більш значущим, ніж взаємодія з дорослими. По-друге, зростає роль емоційного компонента спілкування, що проявляється у підвищеній чутливості до оцінок і переживань інших людей. По-третє, формується потреба у саморозкритті, що сприяє встановленню довірливих стосунків та розвитку емпатії. По-четверте, розвивається здатність до рефлексії, яка забезпечує усвідомлення власних переживань та розуміння психологічного стану співрозмовника.

Водночас комунікативна взаємодія підлітків нерідко супроводжується труднощами. До них належать невміння конструктивно розв’язувати конфлікти, недостатній розвиток навичок саморегуляції, схильність до категоричних оцінок, вплив групового тиску та прагнення до домінування. Ці особливості можуть ускладнювати міжособистісні стосунки та перешкоджати формуванню комунікативної толерантності [4; 16; 22; 29].

У зв’язку з цим особливого значення набуває розвиток таких психологічних якостей, як емпатія, емоційна стійкість, рефлексивність, соціальний інтелект та здатність до толерантної взаємодії. Їх формування сприяє підвищенню ефективності спілкування, розвитку позитивних міжособистісних відносин та успішній соціалізації підлітків.

Отже, комунікативна взаємодія підлітків є складним багатокомпонентним процесом, який відіграє провідну роль у становленні особистості та її соціальному розвитку. Аналіз наукових підходів свідчить, що особливості спілкування у підлітковому віці визначаються прагненням до самоствердження, високою значущістю взаємин з однолітками, розвитком рефлексії та емоційної сфери. Водночас саме у цей період створюються найбільш сприятливі умови для формування комунікативної толерантності, оскільки підлітки активно засвоюють соціальні норми, навчаються приймати індивідуальні відмінності інших людей та розвивають навички конструктивної міжособистісної взаємодії.

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

2.1. Опис діагностичного інструментарію та процедури дослідження

Особливої актуальності проблема формування комунікативної толерантності старшокласників набуває в умовах сучасних суспільних трансформацій, глобалізаційних процесів, стрімкого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та зростання інтенсивності міжособистісних контактів. Сучасне суспільство висуває високі вимоги до особистості, яка повинна бути здатною до конструктивної взаємодії, поважати індивідуальні особливості інших людей, ефективно співпрацювати та вирішувати конфліктні ситуації ненасильницьким шляхом. Особливого значення зазначена проблема набуває в умовах воєнного стану в Україні, коли старшокласники перебувають під впливом значної психологічної напруги, переживають наслідки соціальної нестабільності, вимушеної міграції, втрати звичних соціальних зв’язків та змін у форматі навчання. У таких умовах зростає ризик виникнення конфліктності, агресивних форм поведінки, нетерпимості до інших та труднощів у міжособистісному спілкуванні, що зумовлює необхідність цілеспрямованого формування комунікативної толерантності як важливої умови гармонійного розвитку особистості та її успішної соціалізації.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали наукові концепції толерантності, комунікативної взаємодії та психології спілкування, представлені у працях зарубіжних учених Г. Олпорта, К. Роджерса, Е. Фромма, А. Маслоу, М. Бубера, Ю. Габермаса, які розглядали толерантність як важливу умову ефективної соціальної взаємодії, прийняття індивідуальних відмінностей та досягнення взаєморозуміння між людьми. Особливе значення для дослідження має концепція комунікативної толерантності В. Бойка, відповідно до якої вона

визначається як інтегративна характеристика особистості, що виявляється у здатності приймати індивідуальні особливості співрозмовника, поважати його погляди та уникати негативних емоційних реакцій у процесі спілкування.

У дослідженні також враховуються положення української психологічної науки щодо особливостей спілкування, міжособистісної взаємодії та розвитку особистості у підлітковому й юнацькому віці, викладені у працях І. Д. Беха, С. Д. Максименка, Г. О. Балла, Л. Е. Орбан-Лембрик, Н. П. Волкової, В. А. Семиченко, Т. М. Титаренко та інших учених. У їхніх роботах наголошується, що комунікативна толерантність є важливою складовою соціальної компетентності особистості, яка забезпечує конструктивне спілкування, розвиток емпатії, здатність до співробітництва та успішну інтеграцію людини у соціальне середовище.

Методологічною основою дослідження виступають положення особистісно-діяльнісного та гуманістичного підходів, відповідно до яких особистість розглядається як активний суб’єкт спілкування та соціальної взаємодії, здатний усвідомлювати власні переживання, регулювати поведінку та цілеспрямовано розвивати свої комунікативні якості. У межах зазначених підходів комунікативна толерантність розглядається як динамічне психологічне утворення, що формується під впливом соціального середовища, індивідуального досвіду, особливостей виховання та цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу.

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні особливостей формування комунікативної толерантності старшокласників, а також у розробленні психолого-педагогічних рекомендацій, спрямованих на розвиток у них навичок толерантної взаємодії, емпатії, поваги до інших людей та здатності до конструктивного спілкування.

Завданнями дослідження є:

1. Теоретично проаналізувати сучасні наукові підходи до вивчення проблеми комунікативної толерантності, розкрити її зміст, структуру та психологічні особливості формування у старшому шкільному віці.

2. Дослідити психологічні аспекти комунікативної взаємодії старшокласників та визначити чинники, що впливають на формування комунікативної толерантності в юнацькому віці.

3. Емпірично дослідити рівень комунікативної толерантності старшокласників за допомогою комплексу психодіагностичних методик.

4. Визначити особливості комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки старшокласників, а також встановити їх взаємозв'язок із рівнем комунікативної толерантності.

5. Здійснити порівняльний аналіз психологічних особливостей старшокласників із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності.

6. Розробити психолого-педагогічні рекомендації для шкільних психологів та батьків, спрямовані на формування комунікативної толерантності старшокласників, розвиток у них емпатії, навичок конструктивного спілкування та здатності до толерантної міжособистісної взаємодії

Емпіричне дослідження проводилося серед учнів старших класів закладів загальної середньої освіти. Загальна кількість респондентів становила 60 осіб віком від 15 до 17 років. До вибірки увійшли учні 10–11 класів, які перебувають на етапі ранньої юності та характеризуються активним особистісним розвитком, становленням системи цінностей, формуванням світогляду й навичок міжособистісної взаємодії.

За результатами первинної психодіагностики респондентів було поділено на дві групи відповідно до рівня сформованості комунікативної толерантності. До першої групи увійшли 30 старшокласників із високим рівнем комунікативної толерантності, до другої – 30 старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності. Такий розподіл дозволив здійснити порівняльний аналіз психологічних особливостей комунікативної взаємодії

учнів, виявити чинники, що сприяють розвитку толерантного ставлення до інших людей, а також визначити особливості поведінки та спілкування старшокласників із різним рівнем сформованості досліджуваної якості.

До групи з високим рівнем комунікативної толерантності увійшли учні, які характеризуються позитивним ставленням до інших людей, готовністю приймати індивідуальні відмінності співрозмовників, здатністю до емпатії та конструктивного розв'язання конфліктних ситуацій. Для них характерні розвинені навички співробітництва, повага до думки інших, емоційна стійкість та орієнтація на діалогічну взаємодію.

До групи з низьким рівнем комунікативної толерантності увійшли старшокласники, які схильні до категоричності в оцінках, демонструють труднощі у прийнятті індивідуальних особливостей інших людей, можуть виявляти підвищену конфліктність, недостатню здатність до емпатії та труднощі у встановленні конструктивних міжособистісних відносин. Аналіз особливостей цієї групи дозволяє визначити психологічні чинники, які можуть перешкоджати формуванню комунікативної толерантності.

Вік респондентів становив від 15 до 17 років, що відповідає періоду ранньої юності. Саме цей віковий етап характеризується інтенсивним розвитком самосвідомості, прагненням до самоствердження, зростанням значущості спілкування з однолітками та формуванням власної системи моральних і соціальних цінностей. У зв'язку з цим старший шкільний вік є сенситивним періодом для формування комунікативної толерантності та розвитку навичок конструктивної міжособистісної взаємодії.

Участь у дослідженні була добровільною та анонімною. Перед початком психодіагностичного обстеження учасників було поінформовано про мету дослідження, порядок проведення методик та використання отриманих результатів виключно в узагальненому вигляді. Було дотримано основних етичних принципів психологічного дослідження: добровільності участі,

конфіденційності отриманої інформації та поваги до особистості кожного респондента.

Етапи дослідження

1. Підготовчий етап передбачав визначення теоретико-методологічних засад дослідження, аналіз наукової літератури з проблем комунікативної толерантності, психології спілкування, міжособистісної взаємодії та психологічних особливостей старшого шкільного віку. На цьому етапі було здійснено підбір психодіагностичного інструментарію відповідно до мети та завдань дослідження, визначено критерії формування вибірки та показники, які характеризують рівень комунікативної толерантності старшокласників.

2. Діагностичний етап передбачав проведення емпіричного дослідження із застосуванням комплексу психодіагностичних методик. На цьому етапі здійснювалася оцінка рівня комунікативної толерантності старшокласників, особливостей їхньої комунікативної взаємодії, емпатії, ставлення до інших людей та готовності до конструктивного спілкування. Отримані результати дозволили визначити рівень сформованості комунікативної толерантності та виділити групи учнів із різними показниками досліджуваної характеристики.

3. Аналітичний етап полягав у систематизації, кількісному та якісному аналізі отриманих емпіричних даних. На цьому етапі проводилося узагальнення результатів психодіагностичного обстеження, визначення особливостей комунікативної взаємодії старшокласників із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності, а також порівняльний аналіз отриманих показників між досліджуваними групами. Результати дослідження були представлені у вигляді таблиць, діаграм та інтерпретовані відповідно до поставлених завдань.

4. Узагальнюючий етап передбачав інтерпретацію отриманих результатів, формулювання загальних висновків та розроблення психолого-педагогічних рекомендацій щодо формування комунікативної толерантності старшокласників. На основі результатів дослідження були визначені основні

напрями психологічної роботи, спрямованої на розвиток у старшокласників емпатії, навичок конструктивного спілкування, поваги до індивідуальних відмінностей інших людей та здатності до толерантної міжособистісної взаємодії.

Для реалізації поставлених завдань дослідження було використано комплекс психодіагностичних методик:

1. Методика «Діагностика комунікативної толерантності» (В. В. Бойко). Методика складається з 45 тверджень, які об'єднані у дев'ять шкал, кожна з яких відображає окремий аспект комунікативної толерантності. Зокрема, оцінюються: неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини; використання себе як еталона при оцінюванні інших; категоричність або консерватизм в оцінках людей; невміння приховувати або згладжувати негативні почуття під час спілкування; прагнення переробити чи перевиховати партнера по спілкуванню; бажання підлаштувати інших під власні вимоги; нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, який створюють інші люди; невміння прощати помилки та недоліки співрозмовників; нездатність пристосовуватися до особливостей характеру, звичок і потреб інших людей.

Респондентам пропонується оцінити ступінь своєї згоди з кожним твердженням. За результатами опитування обчислюється сумарний показник комунікативної толерантності та показники за окремими шкалами. Чим нижчою є загальна кількість набраних балів, тим вищим є рівень комунікативної толерантності особистості. Відповідно, високі показники свідчать про наявність труднощів у міжособистісній взаємодії, схильність до категоричності та недостатню готовність до прийняття індивідуальних особливостей інших людей.

2. Методика «Оцінка рівня комунікабельності» (тест В. Ф. Рахівського). Даний тест призначений для визначення загального рівня комунікабельності особистості та виявлення особливостей її поведінки у процесі міжособистісної взаємодії.

Опитувальник складається із запитань, на які респонденту пропонується обрати один із трьох варіантів відповіді: «так», «іноді» або «ні». Аналіз результатів дозволяє визначити ступінь вираженості комунікативних здібностей та особливості взаємодії людини з оточуючими.

За результатами тестування виділяються декілька рівнів комунікабельності: дуже низький рівень, який характеризується замкнутістю та труднощами у встановленні соціальних контактів; низький рівень, за якого особа відчуває певні труднощі у спілкуванні; середній (нормальний) рівень комунікабельності, що свідчить про достатньо розвинені навички взаємодії з іншими людьми; високий і дуже високий рівні, які характеризують активну, відкриту до спілкування особистість. Крім того, методика дозволяє виявити надмірно високий рівень комунікабельності, який може супроводжуватися надмірною балакучістю, імпульсивністю та недостатньою критичністю у процесі взаємодії з іншими людьми.

Використання даної методики у межах дослідження є доцільним, оскільки вона дозволяє оцінити загальний рівень комунікабельності старшокласників як одну з важливих передумов формування комунікативної толерантності.

3. Тест комунікативних умінь Міхельсона. Методика належить до тестів досягнень і побудована за принципом вибору правильної відповіді. Її теоретичною основою є уявлення про існування еталонного стилю поведінки, який характеризується впевненістю, партнерською взаємодією та здатністю до конструктивного спілкування. Ступінь сформованості комунікативних умінь визначається за рівнем наближення поведінки респондента до цього еталону.

Опитувальник містить 27 описів різноманітних комунікативних ситуацій. Для кожної ситуації пропонується п’ять варіантів поведінки, з яких респондент має обрати один, найбільш характерний для себе. Кожен варіант відповіді відповідно до ключа належить до одного з трьох типів реагування: упевненого (компетентного), залежного або агресивного.

За результатами обробки визначається співвідношення різних типів комунікативної поведінки у відсотковому відношенні до загальної кількості відповідей. Переважання впевненого стилю свідчить про високий рівень комунікативної компетентності, здатність до конструктивної взаємодії та ефективного вирішення комунікативних завдань. Натомість домінування залежного або агресивного стилів може вказувати на труднощі у спілкуванні та недостатню сформованість навичок толерантної взаємодії.

4. Опитувальник «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП). Методика спрямована на дослідження індивідуальних переваг особистості щодо вибору стратегій поведінки у складних ситуаціях міжособистісного спілкування та дозволяє визначити особливості її соціальної адаптації.

Теоретичною основою методики є класифікація адаптивних стратегій, яка ґрунтується на трьох основних критеріях: спрямованості змін (орієнтація на зміну середовища або зміну власної поведінки), характері взаємодії із соціальним середовищем (контактність або уникнення) та ступені активності особистості (активна або пасивна поведінка).

Методика побудована у формі опису конкретних проблемних ситуацій соціальної взаємодії, для кожної з яких пропонується декілька варіантів поведінки, що відповідають різним адаптивним стратегіям. Така форма опитувальника дозволяє максимально наблизити процедуру дослідження до реальних життєвих обставин, сприяє емоційному залученню респондентів та забезпечує більш об’єктивне вивчення особливостей їхньої поведінки.

Перевагою методики є те, що вона не вимагає від учасників високого рівня саморефлексії, оскільки ґрунтується не на самооцінці особистісних якостей, а на виборі найбільш прийнятних способів поведінки у конкретних ситуаціях. Це робить опитувальник особливо придатним для дослідження старшокласників, оскільки дозволяє виявити їхні переважні стратегії соціальної взаємодії та оцінити рівень адаптивності поведінки у різних комунікативних ситуаціях.

2.2. Інтерпретація результатів діагностики професійного вигорання вчителів

На першому етапі емпіричного дослідження було проведено діагностику рівня комунікативної толерантності старшокласників за допомогою методики «Діагностика комунікативної толерантності» В. В. Бойка. Метою даного етапу було визначення загального рівня комунікативної толерантності учнів та формування груп для подальшого порівняльного аналізу.

За результатами дослідження встановлено, що середній загальний показник комунікативної толерантності у групі з високим рівнем становив 24,7±7,3 бала, тоді як у групі з низьким рівнем – 72,4±10,5 бала. Оскільки у методиці В. Бойка менша кількість балів свідчить про вищий рівень комунікативної толерантності, отримані результати підтверджують суттєві відмінності між досліджуваними групами. Результати за окремими шкалами наведено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати діагностики комунікативної толерантності

№	Шкали комунікативної толерантності	Група з високим рівнем комунікативної толерантності (n=30)	Група з низьким рівнем комунікативної толерантності (n=30)
1	Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини	2,4 ± 1,3	7,1 ± 1,8
2	Використання себе як еталона при оцінюванні інших	2,8 ± 1,5	8,0 ± 2,1
3	Категоричність або консерватизм в оцінках людей	3,1 ± 1,4	7,8 ± 1,9
4	Невміння приховувати або згладжувати негативні почуття	2,5 ± 1,2	8,3 ± 2,0
5	Прагнення перевиховати співрозмовника	2,7 ± 1,6	7,9 ± 1,7
6	Прагнення підлаштувати інших під себе	2,4 ± 1,4	8,1 ± 1,9

7	Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту, який створюють інші люди	3,0 ± 1,5	8,5 ± 1,8
8	Невміння прощати помилки та недоліки інших	2,9 ± 1,3	8,2 ± 2,0
9	Нездатність пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших людей	2,9 ± 1,4	8,5 ± 1,7
Загальний показник	Комунікативна толерантність	24,7 ± 7,3	72,4 ± 10,5

Аналіз результатів показав, що старшокласники з високим рівнем комунікативної толерантності характеризуються здатністю приймати індивідуальні особливості інших людей, поважати їхні погляди та способи поведінки, а також демонструють емоційну стриманість і готовність до конструктивної взаємодії. Найнижчі показники у цій групі були зафіксовані за шкалами «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності іншої людини» (2,4±1,3 бала) та «Прагнення підлаштувати інших під себе» (2,4±1,4 бала), що свідчить про високий рівень прийняття індивідуальних відмінностей та відсутність схильності до домінування у спілкуванні.

Психологічний аналіз результатів дозволяє стверджувати, що учні цієї групи схильні до емпатії, відкритості у спілкуванні, поважають право інших людей на власну думку та здатні адаптувати власну поведінку до особливостей співрозмовника. Вони демонструють гнучкість у міжособистісній взаємодії, готовність до співробітництва та конструктивного вирішення конфліктних ситуацій.

Натомість старшокласники з низьким рівнем комунікативної толерантності продемонстрували високі показники за всіма шкалами методики. Найбільш вираженими виявилися такі прояви, як «Нетерпимість до дискомфорту, який створюють інші люди» (8,5±1,8 бала), «Нездатність пристосовуватися до

особливостей інших людей» (8,5±1,7 бала) та «Невміння приховувати або згладжувати негативні почуття» (8,3±2,0 бала).

Отримані результати свідчать про те, що старшокласники цієї групи характеризуються більшою категоричністю у судженнях, труднощами у прийнятті індивідуальних відмінностей інших людей, схильністю до негативних емоційних реакцій у процесі спілкування та прагненням змінювати поведінку співрозмовників відповідно до власних уявлень і стандартів. Вони частіше демонструють нетерпимість до поведінки інших людей, менш гнучкі у міжособистісній взаємодії та можуть відчувати труднощі у встановленні конструктивних стосунків з однолітками.

Таким чином, результати першого етапу емпіричного дослідження дозволили сформувати дві контрастні групи старшокласників із високим та низьким рівнями комунікативної толерантності. Встановлені відмінності між групами свідчать про те, що комунікативна толерантність є важливою психологічною характеристикою особистості, яка визначає особливості міжособистісної взаємодії, ставлення до інших людей та здатність до конструктивного спілкування.

На другому етапі емпіричного дослідження було здійснено оцінку рівня комунікабельності старшокласників за допомогою тесту В. Ф. Раховського. Метою даного етапу було виявлення особливостей комунікативної активності учнів та встановлення її взаємозв’язку з рівнем комунікативної толерантності. Результати представлені на рис. 2.1.

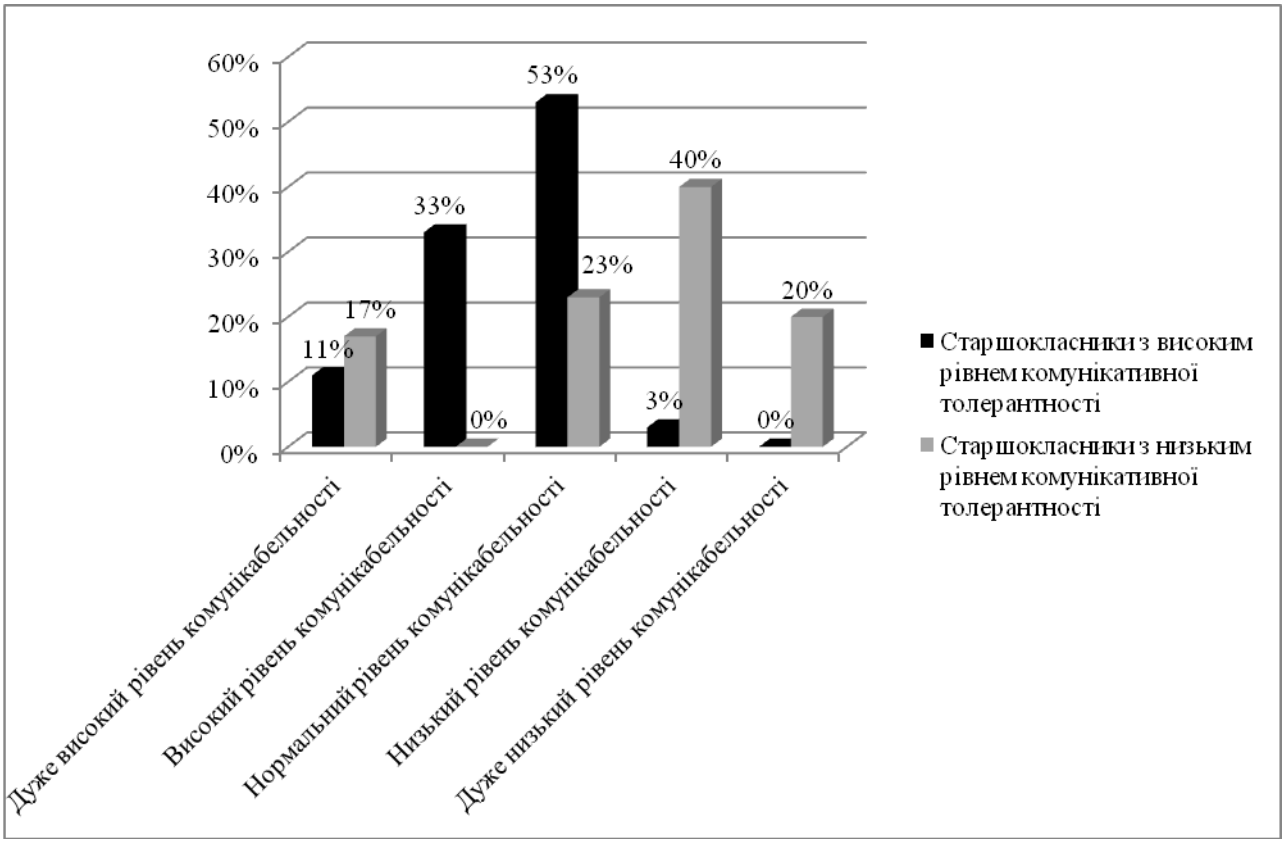

Рис. 2.1. Рівень комунікабельності старшокласників

За результатами діагностики встановлено, що старшокласники з високим рівнем комунікативної толерантності характеризуються переважно середнім та високим рівнями комунікабельності. Зокрема, у 16 учнів (53,3 %) виявлено нормальний рівень комунікабельності, у 10 осіб (33,3 %) – високий рівень, у 3 респондентів (10,0 %) – дуже високий рівень і лише в одного старшокласника (3,3 %) зафіксовано низький рівень комунікабельності. Випадків надмірної або патологічної комунікабельності у цій групі не виявлено.

Натомість у групі старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності результати мають інший характер. Лише у 7 осіб (23,3 %) встановлено нормальний рівень комунікабельності, у 12 респондентів (40,0 %) – низький рівень, у 6 учнів (20,0 %) – дуже низький рівень, який характеризується замкнутістю та труднощами у встановленні соціальних контактів. Водночас у 5 старшокласників (16,7 %) виявлено дуже високий

рівень комунікабельності, що супроводжується надмірною балакучістю, імпульсивністю та недостатньою критичністю у взаємодії з іншими людьми.

Психологічний аналіз отриманих результатів свідчить, що старшокласники з високим рівнем комунікативної толерантності є більш відкритими до спілкування, легше встановлюють міжособистісні контакти, демонструють доброзичливість, повагу до співрозмовника та готовність до співпраці. Для них характерне поєднання достатньої соціальної активності з умінням враховувати інтереси інших людей, що забезпечує ефективність міжособистісної взаємодії. Нормальний і високий рівні комунікабельності у цій групі свідчать про сформованість навичок конструктивного спілкування, емоційну врівноваженість та здатність до підтримання позитивних соціальних зв'язків.

Старшокласники з низьким рівнем комунікативної толерантності характеризуються більш суперечливими особливостями комунікативної сфери. Значна частина учнів цієї групи демонструє низький або дуже низький рівень комунікабельності, що проявляється у замкнутості, труднощах у встановленні контактів, невпевненості у спілкуванні та схильності уникати соціальної взаємодії. Разом з тим частина респондентів має дуже високий рівень комунікабельності, який не супроводжується толерантним ставленням до інших людей. У таких випадках висока потреба у спілкуванні поєднується з категоричністю, недостатньою здатністю до емпатії, прагненням домінувати та нав'язувати власну точку зору.

На третьому етапі емпіричного дослідження було проведено діагностику комунікативних умінь старшокласників за допомогою тесту комунікативних умінь Міхельсона. Метою даного етапу було визначення особливостей комунікативної компетентності учнів, а також переважних стилів поведінки у процесі міжособистісної взаємодії. Відповідно до методики оцінювалися три типи реагування: упевнений (компетентний), залежний та агресивний (рис. 2.2.).

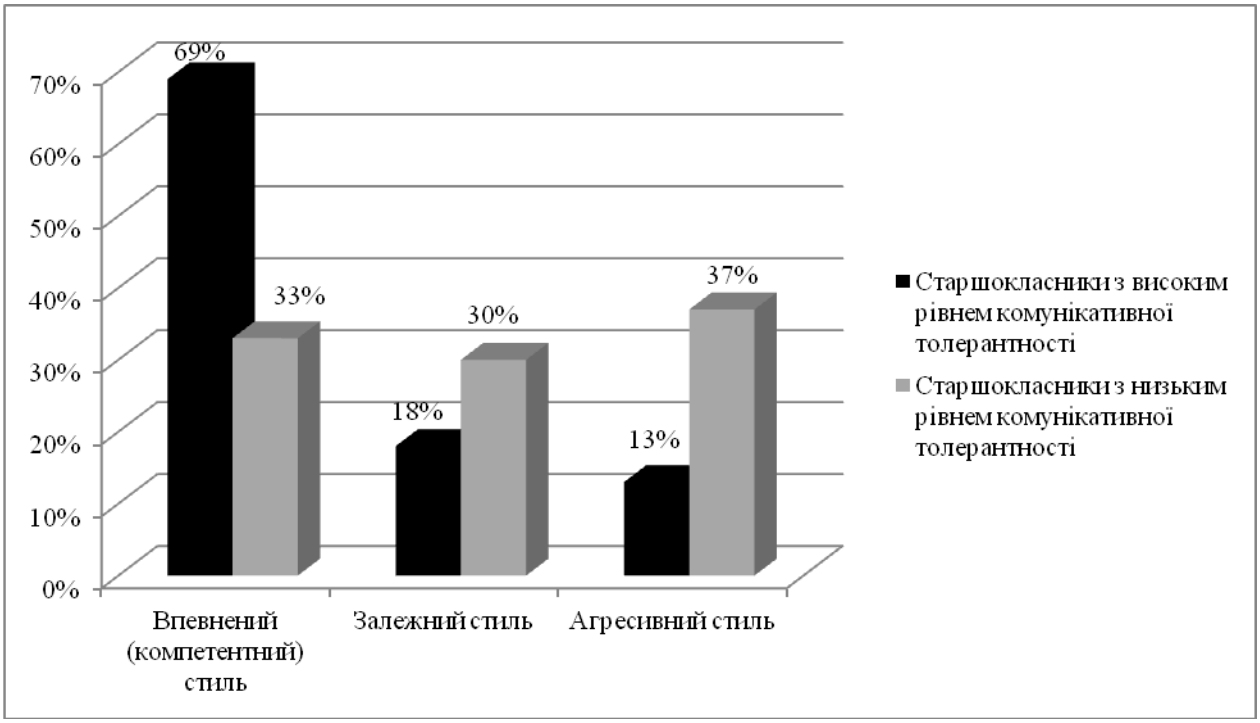

Рис. 2.2. Типи домінуючої комунікативної поведінки старшокласників

Як ми можемо бачити, у групі старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності переважає упевнений (компетентний) стиль поведінки, частка якого становить 69 %. Це свідчить про сформованість у цих учнів конструктивних комунікативних умінь, здатність відкрито висловлювати власні думки та почуття, відстоювати власну позицію без порушення прав інших людей, а також про орієнтацію на співробітництво та взаєморозуміння. Водночас частка залежного стилю у цій групі становить 18 %, а агресивного – лише 13 %, що вказує на достатній рівень самостійності, емоційної врівноваженості та низьку схильність до конфліктної поведінки.

У групі старшокласників з низьким рівнем комунікативної толерантності спостерігається інша структура комунікативної поведінки. Частка упевненого стилю становить лише 33 %, що майже вдвічі менше порівняно з учнями, які характеризуються високою комунікативною толерантністю. Водночас у цій групі значно частіше проявляються залежний стиль (30 %) та агресивний стиль (37 %). Отримані результати свідчать про недостатню сформованість навичок конструктивного спілкування, труднощі у відстоюванні власної позиції, а також

про схильність до категоричності, конфліктності та домінування у процесі міжособистісної взаємодії.

Психологічний аналіз результатів дозволяє стверджувати, що високий рівень комунікативної толерантності пов’язаний із переважанням упевненого, партнерського стилю спілкування, який характеризується повагою до співрозмовника, здатністю до емпатії та готовністю до співпраці. Старшокласники цієї групи більш гнучкі у міжособистісній взаємодії, легше встановлюють соціальні контакти та ефективніше розв’язують конфліктні ситуації.

Натомість для учнів із низьким рівнем комунікативної толерантності характерним є поєднання агресивних та залежних форм поведінки. Це може проявлятися у прагненні нав’язувати власну думку, недостатньому врахуванні інтересів інших людей, підвищеній чутливості до критики, труднощах у досягненні компромісу або, навпаки, у невпевненості та залежності від оцінок оточуючих. Такі особливості можуть ускладнювати процес міжособистісного спілкування та негативно впливати на формування гармонійних стосунків з однолітками.

Отже, результати дослідження свідчать, що комунікативна толерантність є важливим чинником формування ефективних комунікативних умінь старшокласників. Високий рівень комунікативної толерантності сприяє розвитку впевненого стилю поведінки у спілкуванні, тоді як низький рівень пов’язаний зі зростанням частоти використання агресивних та залежних форм взаємодії. Це підтверджує необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи щодо розвитку комунікативної толерантності та навичок конструктивного спілкування у старшому шкільному віці.

На четвертому етапі емпіричного дослідження було проведено діагностику адаптивних стратегій поведінки старшокласників за допомогою опитувальника «Адаптивні стратегії поведінки» (АСП). Метою даного етапу було виявлення особливостей поведінки учнів у проблемних ситуаціях соціальної взаємодії та

визначення зв’язку між рівнем комунікативної толерантності й переважними стратегіями адаптації (рис. 2.3.).

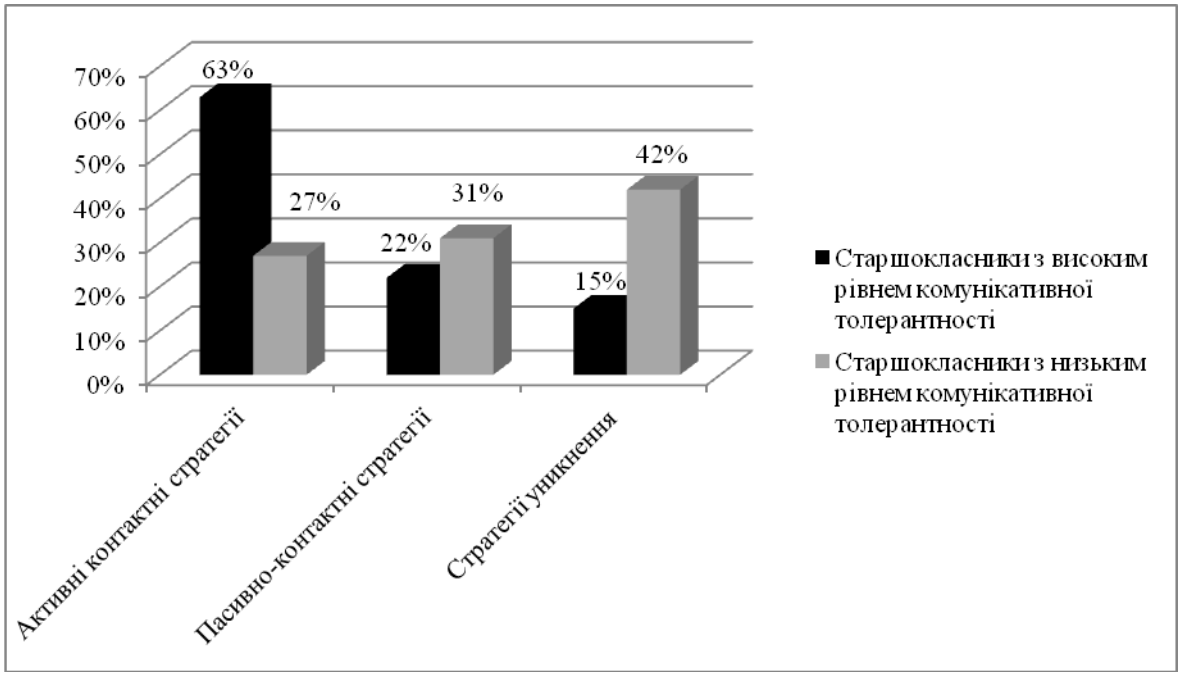

Рис. 2.3. Прояв адаптивних стратегій поведінки старшокласників

Як ми можемо бачити, у групі старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності переважають активні контактні стратегії поведінки, які використовують 63 % респондентів. Це свідчить про те, що більшість учнів даної групи у складних ситуаціях соціальної взаємодії прагнуть до відкритого обговорення проблем, готові брати на себе відповідальність за прийняття рішень, активно взаємодіяти з іншими людьми та шукати взаємоприйнятні способи вирішення конфліктів. Для таких старшокласників характерні відкритість у спілкуванні, орієнтація на співробітництво, здатність враховувати інтереси співрозмовника та готовність до конструктивного діалогу.

Пасивно-контактні стратегії виявлено у 22 % учнів цієї групи. Це означає, що частина старшокласників, незважаючи на прагнення підтримувати соціальні контакти, у складних ситуаціях схильна займати менш активну позицію, очікувати підтримки з боку оточення або уникати самостійного прийняття

важливих рішень. Водночас частка учнів, які використовують стратегії уникнення, є найменшою і становить лише 15 %, що свідчить про достатній рівень психологічної зрілості, соціальної адаптованості та готовності до подолання труднощів у міжособистісній взаємодії.

Інша картина спостерігається у групі старшокласників з низьким рівнем комунікативної толерантності. Лише 27 % учнів даної групи використовують активні контактні стратегії поведінки, що більш ніж удвічі менше порівняно з учнями з високим рівнем комунікативної толерантності. Це може свідчити про недостатню сформованість навичок конструктивної взаємодії, труднощі у налагодженні соціальних контактів та низьку готовність до спільного розв’язання проблем.

Пасивно-контактні стратегії є характерними для 31 % старшокласників з низьким рівнем комунікативної толерантності. Такі учні прагнуть підтримувати взаємодію з іншими людьми, проте часто демонструють невпевненість у собі, залежність від думки оточуючих та схильність перекладати відповідальність на інших. Вони можуть відчувати труднощі у відстоюванні власної позиції та уникати ініціативи у процесі спілкування.

Найбільш вираженою особливістю цієї групи є переважання стратегій уникнення, які використовують 42 % респондентів. Це майже втричі більше, ніж у групі з високим рівнем комунікативної толерантності. Такий результат свідчить про схильність значної частини старшокласників уникати складних ситуацій соціальної взаємодії, відмовлятися від відкритого обговорення проблем, дистанціюватися від конфліктів або припиняти взаємодію у разі виникнення труднощів. Подібна поведінка може бути пов’язана з недостатнім розвитком комунікативних навичок, підвищеною тривожністю, невпевненістю у власних можливостях, а також труднощами у прийнятті індивідуальних особливостей інших людей.

Психологічний аналіз отриманих результатів дозволяє стверджувати, що високий рівень комунікативної толерантності пов’язаний із переважанням

активних та конструктивних способів взаємодії із соціальним оточенням. Такі старшокласники характеризуються відкритістю, емоційною стійкістю, здатністю до співробітництва та готовністю до пошуку компромісних рішень. Вони легше адаптуються до змін соціального середовища, краще розуміють інших людей та демонструють більш високий рівень соціальної компетентності.

Натомість низький рівень комунікативної толерантності супроводжується переважанням пасивних та унікальних стратегій поведінки, що може ускладнювати процес соціальної адаптації та міжособистісної взаємодії. Такі учні частіше стикаються з труднощами у спілкуванні, менш схильні до співпраці та можуть демонструвати недостатню гнучкість у вирішенні конфліктних ситуацій.

Отже, результати дослідження свідчать, що комунікативна толерантність є важливим чинником вибору адаптивних стратегій поведінки старшокласників. Високий рівень комунікативної толерантності сприяє формуванню активних і конструктивних способів соціальної взаємодії, тоді як її низький рівень пов’язаний зі схильністю до уникнення труднощів та пасивних форм поведінки у проблемних ситуаціях спілкування. Це підкреслює необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи щодо розвитку комунікативної толерантності як важливої умови успішної соціалізації старшокласників.

На завершальному етапі емпіричного дослідження було здійснено кореляційний аналіз з метою виявлення взаємозв’язків між рівнем комунікативної толерантності старшокласників, їхньою комунікабельністю, комунікативними уміннями та адаптивними стратегіями поведінки. Необхідність використання кореляційного аналізу зумовлена тим, що проблема формування комунікативної толерантності має комплексний характер і передбачає вивчення не лише окремих психологічних показників, а й особливостей їхньої взаємодії. Застосування даного методу дозволяє визначити напрямок і силу зв’язків між досліджуваними змінними, встановити

психологічні чинники, які сприяють або перешкоджають розвитку комунікативної толерантності старшокласників.

Для оцінки взаємозв'язків між досліджуваними показниками використовувався коефіцієнт рангової кореляції Спірмена (r_s), який є доцільним для аналізу психологічних даних та дозволяє визначити статистично значущі зв'язки між змінними.

За результатами кореляційного аналізу було встановлено низку статистично значущих взаємозв'язків (табл. 2.2. та 2.3.).

Таблиця 2.2.

Результати кореляційного аналізу в групі старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності

Показники	**r_s**	**p**
Комунікабельність – упевнений стиль поведінки	0,61	≤0,01
Комунікабельність – активні контактні стратегії	0,57	≤0,01
Упевнений стиль – активні контактні стратегії	0,69	≤0,01
Упевнений стиль – стратегії уникнення	-0,42	≤0,05
Активні контактні стратегії – стратегії уникнення	-0,55	≤0,01
Комунікабельність – агресивний стиль	-0,31	≤0,05

Як ми можемо бачити, встановлено статистично значущий додатний зв'язок між комунікабельністю та упевненим стилем поведінки (r_s=0,61; p≤0,01). Це свідчить про те, що чим більш відкритими до спілкування є старшокласники, тим частіше вони використовують упевнений, партнерський стиль взаємодії. Такі учні здатні вільно висловлювати власну думку, відстоювати свої переконання, але при цьому поважають позицію співрозмовника та не прагнуть домінувати над ним. У контексті даного

дослідження це означає, що комунікативна толерантність не обмежується лише терпимим ставленням до інших людей, а передбачає активну та конструктивну участь у міжособистісній взаємодії.

Позитивний зв'язок між комунікабельністю та активними контактними стратегіями поведінки (r_s=0,57; p≤0,01) вказує на те, що соціально відкриті старшокласники схильні не уникати труднощів у спілкуванні, а активно шукати шляхи їх вирішення. У проблемних ситуаціях вони прагнуть до співробітництва, обговорення суперечностей, пошуку компромісу та взаємоприйнятних рішень. Це дозволяє розглядати комунікабельність як важливий психологічний ресурс формування комунікативної толерантності, оскільки саме активна взаємодія з різними людьми сприяє розвитку гнучкості, емпатії та здатності приймати індивідуальні відмінності інших.

Найбільш тісний зв'язок у даній групі виявлено між упевненим стилем поведінки та активними контактними стратегіями (r_s=0,69; p≤0,01). Отриманий результат свідчить про те, що впевненість у собі та здатність до конструктивного відстоювання власної позиції тісно пов'язані з готовністю до активної соціальної взаємодії. Старшокласники, які володіють розвиненими комунікативними уміннями, не уникають складних ситуацій, а навпаки, прагнуть їх вирішувати шляхом діалогу та співробітництва. З психологічної точки зору це свідчить про сформованість соціальної компетентності, емоційної зрілості та високий рівень адаптованості до міжособистісної взаємодії.

Водночас встановлено статистично значущий від'ємний зв'язок між упевненим стилем поведінки та стратегіями уникнення (r_s=-0,42; p≤0,05). Це означає, що зі зростанням упевненості у спілкуванні зменшується схильність старшокласників уникати проблемних ситуацій та відмовлятися від взаємодії. Такі учні характеризуються більшою психологічною стійкістю, готовністю брати відповідальність за власні дії та здатністю конструктивно реагувати на труднощі, що виникають у процесі спілкування.

Подібну закономірність підтверджує і від'ємний зв'язок між активними контактними стратегіями та стратегіями уникнення (r_s=-0,55; p≤0,01). Отримані результати свідчать, що для старшокласників із високим рівнем комунікативної толерантності характерна орієнтація на активне подолання труднощів, тоді як уникнення проблемних ситуацій не є для них типовою моделлю поведінки. Іншими словами, толерантна особистість не уникає соціальних контактів, а прагне до їхнього збереження та розвитку навіть у ситуаціях непорозуміння чи конфлікту.

Особливий інтерес становить від'ємний зв'язок між комунікабельністю та агресивним стилем поведінки (r_s=-0,31; p≤0,05). Хоча цей зв'язок є помірним, він свідчить про те, що зі зростанням відкритості до спілкування зменшується схильність до агресивних форм взаємодії, категоричності та прагнення домінувати над співрозмовником. Це означає, що старшокласники з високою комунікативною толерантністю використовують спілкування не як засіб самоствердження за рахунок інших, а як спосіб взаємного обміну думками, співпраці та досягнення взаєморозуміння.

Таким чином, результати кореляційного аналізу свідчать, що у старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності формується цілісна система позитивних взаємозв'язків між комунікабельністю, упевненим стилем поведінки та активними адаптивними стратегіями. Це дозволяє розглядати комунікативну толерантність як інтегративну властивість особистості, яка забезпечує не лише прийняття інших людей, але й активну, конструктивну та психологічно зрілу взаємодію з ними. Отримані результати підтверджують, що високий рівень комунікативної толерантності є важливим чинником соціальної адаптації старшокласників, їхньої емоційної стабільності та успішного розвитку міжособистісних відносин.

Таблиця 2.3.

Результати кореляційного аналізу в групі старшокласників з низьким рівнем комунікативної толерантності

Показники	**r_s**	**p**
Комунікабельність – упевнений стиль поведінки	0,67	≤0,01
Комунікабельність – активні контактні стратегії	-0,49	≤0,05
Упевнений стиль – активні контактні стратегії	0,58	≤0,01
Упевнений стиль – стратегії уникнення	0,29	>0,05
Активні контактні стратегії – стратегії уникнення	0,34	>0,05
Комунікабельність – агресивний стиль	0,21	>0,05

Як ми бачимо, найбільш виражений статистично значущий зв'язок виявлено між комунікабельністю та упевненим стилем поведінки (r_s=0,67; p≤0,01). Це свідчить про те, що навіть серед старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності більш високий рівень комунікабельності супроводжується більшою впевненістю у процесі спілкування. Такі учні легше вступають у контакт з іншими людьми, активніше висловлюють власну думку та меншою мірою відчувають труднощі у міжособистісній взаємодії. Водночас важливо зазначити, що в даному випадку комунікабельність не обов'язково поєднується з толерантним ставленням до інших людей. Висока потреба у спілкуванні може супроводжуватися недостатньою здатністю приймати індивідуальні особливості співрозмовника, категоричністю у судженнях або прагненням нав'язувати власну позицію.

Також встановлено статистично значущий додатний зв'язок між упевненим стилем поведінки та активними контактними стратегіями (r_s=0,58; p≤0,01). Отриманий результат свідчить про те, що старшокласники, які впевненіше поводяться у спілкуванні, частіше використовують активні способи

взаємодії, прагнуть до безпосереднього обговорення проблем та проявляють більшу соціальну активність. Проте, на відміну від групи з високим рівнем комунікативної толерантності, така активність не завжди супроводжується повагою до співрозмовника, емпатією та готовністю враховувати інтереси інших людей. Це означає, що впевненість у спілкуванні та активність самі по собі не є гарантією толерантної поведінки.

Особливу увагу привертає наявність від'ємного зв'язку між комунікабельністю та активними контактними стратегіями (r_s=-0,49; $p \leq 0,05$). Даний результат є дещо парадоксальним і свідчить про специфіку комунікативної поведінки старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності. З психологічної точки зору це означає, що висока комунікабельність у даній групі не завжди супроводжується конструктивною активністю у проблемних ситуаціях. Частина учнів може бути досить товариською, легко вступати у контакт, проте у складних ситуаціях уникати пошуку компромісу, проявляти категоричність або намагатися нав'язати власну точку зору. Іншими словами, комунікабельність у даному випадку характеризує переважно кількість соціальних контактів, а не їхню якість.

Не менш показовим є те, що зв'язок між упевненим стилем поведінки та стратегіями уникнення виявився статистично незначущим (r_s=0,29; $p > 0,05$). Це свідчить про відсутність чіткої закономірності між впевненістю у спілкуванні та схильністю уникати проблемних ситуацій. Частина старшокласників може демонструвати впевнену поведінку в одних соціальних ситуаціях і водночас уникати інших, особливо тих, які потребують емоційної відкритості, прийняття відмінностей чи пошуку компромісу. Така суперечливість є характерною ознакою недостатньо сформованої комунікативної толерантності.

Аналогічна тенденція простежується і щодо взаємозв'язку між активними контактними стратегіями та стратегіями уникнення (r_s=0,34; $p > 0,05$). Відсутність статистично значущого зв'язку свідчить про те, що у даній групі не сформувалася стійка система поведінкових реакцій у процесі соціальної

взаємодії. Старшокласники можуть використовувати як активні, так і унікальні способи поведінки залежно від ситуації, власного емоційного стану або особливостей співрозмовника. Це вказує на недостатню послідовність та гнучкість у виборі стратегій міжособистісної взаємодії.

Зв'язок між комунікабельністю та агресивним стилем поведінки також виявився статистично незначущим (r_s=0,21; p>0,05). Отриманий результат дозволяє припустити, що агресивність у спілкуванні старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності не залежить безпосередньо від їхньої комунікабельності. Іншими словами, як товариські, так і менш комунікабельні учні можуть проявляти агресивні реакції у процесі взаємодії. Імовірно, агресивна поведінка у даному випадку більше пов'язана з такими особистісними характеристиками, як низька емпатійність, недостатній розвиток навичок саморегуляції, підвищена тривожність або труднощі у прийнятті інших людей.

Таким чином, результати кореляційного аналізу свідчать, що у старшокласників з низьким рівнем комунікативної толерантності система взаємозв'язків між показниками комунікативної сфери є менш інтегрованою та більш суперечливою. Хоча комунікабельність пов'язана з упевненістю у спілкуванні, вона не забезпечує автоматичного формування конструктивних стратегій взаємодії та толерантного ставлення до інших людей. Відсутність значущих зв'язків між окремими показниками свідчить про недостатню сформованість соціальної компетентності, емоційної гнучкості та навичок конструктивного спілкування. Це підтверджує необхідність цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток комунікативної толерантності, емпатії, навичок співробітництва та конструктивної взаємодії у старшому шкільному віці.

2.3. Психолого-педагогічні рекомендації батькам та шкільним психологам, щодо формування комунікативної толерантності старшокласників

Формування комунікативної толерантності старшокласників є важливим завданням сучасної освіти та сімейного виховання, оскільки саме у старшому шкільному віці відбувається активне становлення особистості, формуються моральні цінності, життєві орієнтири та навички міжособистісної взаємодії. Комунікативна толерантність сприяє розвитку емпатії, поваги до інших людей, готовності до співпраці та конструктивного розв'язання конфліктів. Водночас недостатній рівень її сформованості може призводити до труднощів у спілкуванні, конфліктності, агресивної поведінки та порушення соціальних зв'язків. У зв'язку з цим важливу роль у розвитку комунікативної толерантності відіграють як шкільні психологи, так і батьки, які мають створювати сприятливі умови для особистісного розвитку старшокласників та формування у них культури толерантної взаємодії.

Рекомендації шкільним психологам.

Діяльність шкільного психолога щодо формування комунікативної толерантності старшокласників повинна бути комплексною, систематичною та спрямованою на розвиток когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів толерантності. Насамперед доцільно проводити психодіагностичну роботу, яка дозволяє визначити рівень сформованості комунікативної толерантності, особливості міжособистісних відносин, рівень емпатії, конфліктності та комунікативних умінь учнів. Результати діагностики можуть слугувати основою для планування корекційно-розвивальної роботи та індивідуального психологічного супроводу.

Важливим напрямом діяльності психолога є психопросвітницька робота, спрямована на ознайомлення старшокласників із сутністю толерантності, її значенням у житті людини та особливостями конструктивного спілкування.

Доцільно проводити тематичні бесіди, тренінги, дискусії, інтерактивні заняття, присвячені питанням поваги до особистості, прийняття індивідуальних відмінностей, розвитку емпатії та навичок ненасильницького спілкування.

Особливу увагу слід приділяти розвитку емоційної сфери старшокласників. Психологу варто використовувати вправи, спрямовані на розвиток емоційного інтелекту, уміння розпізнавати власні емоції та емоції інших людей, контролювати негативні переживання й конструктивно виражати почуття. Розвиток емоційної компетентності сприяє підвищенню рівня емпатії та зниженню конфліктності у міжособистісних стосунках.

Ефективним засобом формування комунікативної толерантності є соціально-психологічні тренінги. Під час їх проведення доцільно використовувати рольові ігри, вправи на активне слухання, групові дискусії, аналіз конфліктних ситуацій та вправи на розвиток співробітництва. Такі форми роботи дозволяють старшокласникам набувати досвіду конструктивної взаємодії, вчитися враховувати позицію іншої людини, шукати компромісні рішення та ефективно вирішувати суперечності.

Шкільному психологу також рекомендується здійснювати індивідуальне консультування учнів, які мають труднощі у спілкуванні, схильні до конфліктної поведінки або демонструють низький рівень толерантності. Під час консультативної роботи важливо допомогти старшокласникам усвідомити причини власних труднощів у спілкуванні, розвинути навички саморегуляції, рефлексії та конструктивної поведінки у складних комунікативних ситуаціях.

Крім того, психологу доцільно організовувати взаємодію з педагогами та батьками, сприяти формуванню єдиного виховного простору, у якому підтримуються цінності взаємоповаги, співробітництва та толерантності. Спільна робота всіх учасників освітнього процесу створює сприятливі умови для гармонійного розвитку особистості старшокласника.

Рекомендації батькам.

Сім’я є одним із найважливіших соціальних інститутів, який визначає особливості особистісного розвитку дитини та формування її ставлення до інших людей. Саме у сімейному середовищі старшокласник засвоює перші моделі поведінки, норми спілкування та способи розв’язання конфліктів. Тому батьки відіграють важливу роль у формуванні комунікативної толерантності своїх дітей.

Насамперед батькам необхідно демонструвати власний приклад толерантної поведінки. Старшокласники уважно спостерігають за взаєминами у сім’ї та наслідують поведінку дорослих. Поважне ставлення до членів родини, уміння вислухати співрозмовника, конструктивно вирішувати конфлікти та визнавати право іншої людини на власну думку сприяють формуванню аналогічних моделей поведінки у дітей.

Важливо створювати у сім’ї атмосферу довіри, емоційної підтримки та взаєморозуміння. Батькам рекомендується виявляти інтерес до переживань і проблем старшокласника, підтримувати відкритий діалог, заохочувати дитину до висловлення власних думок та почуттів. Це сприяє розвитку впевненості у собі, емоційної стабільності та позитивного ставлення до оточуючих.

Особливу увагу слід приділяти розвитку емпатії. Батькам варто обговорювати з дітьми різні життєві ситуації, допомагати їм аналізувати почуття та мотиви поведінки інших людей, формувати здатність співпереживати й розуміти позицію співрозмовника. Розвиток емпатії є важливою передумовою толерантної поведінки та конструктивного спілкування.

Доцільно також формувати у старшокласників навички мирного розв’язання конфліктів. Замість критики, покарань чи нав’язування власної думки батькам варто навчати дітей аналізувати конфліктні ситуації, шукати компроміси та враховувати інтереси інших людей. Це допоможе сформувати відповідальне ставлення до міжособистісних відносин та підвищить рівень комунікативної культури.

Батькам рекомендується заохочувати участь старшокласників у колективних видах діяльності – спортивних секціях, волонтерських проєктах, творчих гуртках, молодіжних організаціях. Така діяльність сприяє розширенню соціального досвіду, розвитку навичок співробітництва, взаємодопомоги та прийняття індивідуальних особливостей інших людей.

Крім того, важливо формувати у дітей критичне ставлення до стереотипів та упереджень, навчати їх поважати культурне, соціальне та індивідуальне різноманіття. Батькам варто обговорювати з дітьми питання толерантності, людської гідності, рівності прав та відповідальності за власну поведінку у процесі спілкування.

Таким чином, ефективне формування комунікативної толерантності старшокласників можливе лише за умови цілеспрямованої та узгодженої взаємодії сім'ї й закладу освіти. Систематична робота шкільних психологів, підтримка з боку батьків та створення сприятливого соціально-психологічного середовища сприятимуть розвитку у старшокласників поваги до інших людей, емпатії, здатності до конструктивного діалогу та успішної соціальної взаємодії.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети та сформульованих завдань на початку дослідження нами було зроблено наступні висновки.

1. Комунікація розглядається як складний багатокомпонентний процес, який забезпечує обмін інформацією, організацію спільної діяльності, взаємне сприйняття та емоційний вплив учасників взаємодії. Комунікація виступає важливою умовою соціалізації, особистісного розвитку та формування міжособистісних відносин. Комунікативний процес включає комунікативну, інтерактивну та перцептивну сторони, а його ефективність залежить від сформованості комунікативних умінь, здатності до співробітництва, взаєморозуміння та прийняття індивідуальних особливостей інших людей.

Комунікативна толерантність є складним інтегративним утворенням особистості, яке відображає її здатність до конструктивної та гуманістично орієнтованої взаємодії з іншими людьми. Комунікативна толерантність ґрунтується на прийнятті індивідуальних відмінностей, повазі до особистості співрозмовника, емпатії, емоційній стійкості та готовності до діалогу. У структурі комунікативної толерантності доцільно виокремлювати когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти, які забезпечують ефективність міжособистісної взаємодії та успішну соціалізацію особистості. Встановлено, що особливого значення комунікативна толерантність набуває у старшому шкільному віці, коли відбувається активне формування системи цінностей, моральних установок та навичок соціальної взаємодії.

2. Спілкування у підлітковому віці виступає провідним чинником особистісного розвитку та соціалізації. Комунікативна взаємодія підлітків характеризується високою емоційною насиченістю, зростанням значущості міжособистісних відносин з однолітками, прагненням до самоствердження, розвитку рефлексії та формуванням власної системи цінностей. Саме у підлітковому віці створюються найбільш сприятливі умови для розвитку таких

психологічних якостей, як емпатія, соціальний інтелект, емоційна стійкість та здатність до толерантної взаємодії. Водночас недостатній рівень розвитку комунікативних умінь, схильність до категоричності, вплив групового тиску та труднощі саморегуляції можуть ускладнювати міжособистісні стосунки та перешкоджати формуванню комунікативної толерантності.

3. В ході емпіричного дослідження нами були сформовані дві діагностичні групи старшокласників з високим та низьким рівнями комунікативної толерантності. Для цього була застосована методика «Діагностика комунікативної толерантності» В результатів, встановлено, що середній загальний показник комунікативної толерантності у групі з високим рівнем становив 24,7±7,3 бала, тоді як у групі з низьким рівнем – 72,4±10,5 бала. Старшокласники з високим рівнем комунікативної толерантності характеризуються здатністю приймати індивідуальні особливості інших людей, повагою до відмінностей, емоційною стриманістю та готовністю до конструктивної взаємодії. Натомість учні з низьким рівнем комунікативної толерантності демонструють вищу категоричність в оцінках, труднощі у прийнятті інших людей, схильність до негативних емоційних реакцій та прагнення змінювати поведінку співрозмовників відповідно до власних уявлень.

4. В результаті діагностики рівня комунікабельност було виявлено, що серед старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності переважають нормальний (53,3 %) та високий (33,3 %) рівні комунікабельності. У групі з низьким рівнем комунікативної толерантності домінують низький (40,0 %) та дуже низький (20,0 %) рівні комунікабельності, тоді як нормальний рівень виявлено лише у 23,3 % респондентів. Отримані результати свідчать, що високий рівень комунікативної толерантності пов’язаний із відкритістю до спілкування, соціальною активністю, здатністю встановлювати та підтримувати міжособистісні контакти. Натомість низький рівень комунікативної толерантності супроводжується труднощами у соціальній взаємодії,

невпевненістю у спілкуванні або надмірною комунікативною активністю, яка не завжди має конструктивний характер.

5. В результаті діагностики комунікативних умінь було виявлено, що у старшокласників із високим рівнем комунікативної толерантності переважає впевнений (компетентний) стиль поведінки, частка якого становить 69 %, тоді як агресивний та залежний стилі представлені значно менше – 13 % та 18 % відповідно. У групі старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності виявлено іншу структуру комунікативної поведінки: упевнений стиль становить лише 33 %, тоді як агресивний – 37 %, а залежний – 30 %. Це свідчить про те, що високий рівень комунікативної толерантності пов’язаний із розвитком конструктивних комунікативних умінь, здатністю до партнерської взаємодії та ефективного вирішення конфліктів. Низький рівень комунікативної толерантності, навпаки, супроводжується схильністю до агресивних або залежних форм поведінки, що ускладнює процес міжособистісного спілкування та соціальної адаптації.

6. В результаті діагностики адаптивних стратегії поведінки було виявлено, що серед старшокласників з високим рівнем комунікативної толерантності переважають активні контактні стратегії поведінки (63 %), тоді як пасивно-контактні стратегії використовують 22 %, а стратегії уникнення – лише 15 % учнів. У групі з низьким рівнем комунікативної толерантності найбільш поширеними є стратегії уникнення (42 %), тоді як активні контактні стратегії використовують лише 27 % респондентів. Отримані результати свідчать, що високий рівень комунікативної толерантності пов’язаний з орієнтацією на співробітництво, відкритість у спілкуванні, готовність до конструктивного вирішення проблемних ситуацій та активну соціальну взаємодію. Натомість низький рівень комунікативної толерантності супроводжується схильністю до уникнення труднощів, меншою соціальною активністю та недостатньою гнучкістю у міжособистісних стосунках.

7. Кореляційний аналіз дозволив встановити особливості взаємозв'язків між показниками комунікабельності, комунікативних умінь та адаптивних стратегій поведінки у старшокласників із різним рівнем комунікативної толерантності. У групі з високим рівнем комунікативної толерантності виявлено статистично значущі додатні зв'язки між комунікабельністю та упевненим стилем поведінки (r_s=0,61; p≤0,01), комунікабельністю та активними контактними стратегіями (r_s=0,57; p≤0,01), а також між упевненим стилем поведінки та активними контактними стратегіями (r_s=0,69; p≤0,01). Крім того, встановлено від'ємні кореляції між упевненим стилем та стратегіями уникнення (r_s=-0,42; p≤0,05), активними контактними стратегіями та стратегіями уникнення (r_s=-0,55; p≤0,01), а також між комунікабельністю та агресивним стилем поведінки (r_s=-0,31; p≤0,05). Це свідчить про існування цілісної системи позитивних взаємозв'язків між комунікабельністю, конструктивними способами взаємодії та адаптивними стратегіями поведінки.

У групі старшокласників із низьким рівнем комунікативної толерантності структура взаємозв'язків виявилася менш узгодженою та більш суперечливою. Було встановлено додатні кореляції між комунікабельністю та упевненим стилем поведінки (r_s=0,67; p≤0,01), між упевненим стилем та активними контактними стратегіями (r_s=0,58; p≤0,01), а також від'ємний зв'язок між комунікабельністю та активними контактними стратегіями (r_s=-0,49; p≤0,05). При цьому взаємозв'язки між упевненим стилем поведінки та стратегіями уникнення (r_s=0,29; p>0,05), активними контактними стратегіями та стратегіями уникнення (r_s=0,34; p>0,05), а також між комунікабельністю та агресивним стилем поведінки (r_s=0,21; p>0,05) виявилися статистично незначущими.

8. На основі результатів теоретичного аналізу та емпіричного дослідження було розроблено психолого-педагогічні рекомендації для шкільних психологів і батьків, спрямовані на формування комунікативної толерантності старшокласників. Розроблені рекомендації орієнтовані на розвиток у старшокласників таких психологічних якостей, як емпатія, емоційна стійкість,

рефлексивність, соціальний інтелект, уміння вести конструктивний діалог, приймати індивідуальні відмінності інших людей та ефективно розв’язувати конфліктні ситуації. Особлива увага приділяється створенню сприятливого психологічного середовища, яке забезпечує формування позитивного досвіду міжособистісної взаємодії, взаємоповаги та співробітництва.

Для шкільних психологів рекомендації передбачають організацію цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, спрямованої на розвиток комунікативних умінь, навичок емоційної саморегуляції, толерантного ставлення до інших людей та конструктивних стратегій поведінки у процесі спілкування. Важливим напрямом роботи є проведення тренінгових занять, групових дискусій, рольових ігор та вправ, які сприяють розвитку емпатії, навичок співробітництва та формуванню позитивного ставлення до різноманітності людських поглядів і цінностей.

Рекомендації для батьків спрямовані на формування в сім’ї атмосфери довіри, взаємоповаги та емоційної підтримки. Встановлено, що конструктивний стиль сімейного спілкування, повага до думки дитини, розвиток навичок відкритого обговорення проблем та демонстрація толерантної поведінки дорослими сприяють формуванню у старшокласників позитивних моделей міжособистісної взаємодії. Водночас надмірна критичність, авторитарність або ігнорування емоційних потреб підлітків можуть негативно впливати на розвиток їхньої комунікативної толерантності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г. О. Психологія спілкування. Київ : Либідь, 2013. 304 с.
2. Бацевич Ф. С. Лінгвокультурні аспекти комунікативної толерантності. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 5. С. 108–119.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1. Київ : Либідь, 2003. 280 с.
4. Бех І. Д. Особистісно орієнтоване виховання. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
5. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
6. Волкова Н. П. Педагогіка : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2007. 616 с.
7. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація : навч. посіб. Київ : Академія, 2006. 256 с.
8. Дуткевич Т. В. Вікова та педагогічна психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 304 с.
9. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти. Київ : Ніка-Центр, 2000. 332 с.
10. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 240 с.
11. Максименко С. Д. Загальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
12. Москалець В. П. Психологія особистості : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2013. 416 с.
13. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 1. Київ : Либідь, 2010. 576 с.
14. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2. Київ : Либідь, 2010. 560 с.
15. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2015. 469 с.

16. Петровська І. Р. Психологія спілкування : навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2017. 320 с.

17. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості. Київ : Наш час, 2007. 280 с.

18. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості. Київ : ІЗМН, 1996. 236 с.

19. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 384 с.

20. Семиченко В. А. Психологія спілкування. Київ : Магістр-S, 1998. 152 с.

21. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.

22. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості. Київ : Марич, 2009. 232 с.

23. Чуйко Г. В., Чаплак Я. В. Толерантність у житті людини і суспільства. *Психологічний журнал*. 2020. Т. 6, № 2. С. 29–42.

24. Чуйко Г. В., Чаплак Я. В., Проскурняк О. П. Комунікативна толерантність як психологічна проблема. *Психологічний часопис*. 2020. Т. 6, № 3. С. 33–44. .

25. Чуйко Г., Чаплак Я., Комісарик М. Peculiarities of manifestations of communicative tolerance of students in the conditions of quarantine insulation. *Psychological Journal*. 2022. Vol. 8(3). P. 27–45.

26. Adler R. B., Proctor R. F. *Looking Out, Looking In*. Boston : Cengage Learning, 2017. 480 p.

27. Allport G. W. *The Nature of Prejudice*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1954. 537 p.

28. Baron R. A., Byrne D. *Social Psychology*. 13th ed. Boston : Pearson, 2011. 768 p.

29. Brown B. *Daring Greatly*. New York : Gotham Books, 2012. 320 p.

30. Buber M. *I and Thou*. New York : Scribner, 1970. 192 p.

31. DeVito J. A. *The Interpersonal Communication Book*. 15th ed. Boston : Pearson, 2018. 432 p.

32. Erikson E. H. *Childhood and Society*. New York : Norton, 1950. 445 p.

33. Erikson E. H. *Identity: Youth and Crisis*. New York : Norton, 1968. 336 p.

34. Fromm E. *Escape from Freedom*. New York : Farrar & Rinehart, 1941. 305 p.

35. Fromm E. *The Art of Loving*. New York : Harper & Row, 1956. 157 p.

36. Goleman D. *Emotional Intelligence*. New York : Bantam Books, 1995. 352 p.

37. Goleman D. *Social Intelligence*. New York : Bantam Books, 2006. 403 p.

38. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1. Boston : Beacon Press, 1984. 465 p.

39. Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 2. Boston : Beacon Press, 1987. 457 p.

40. Hall E. T. *Beyond Culture*. New York : Anchor Books, 1976. 298 p.

41. Hall E. T. *The Silent Language*. New York : Anchor Books, 1959. 240 p.

42. Hargie O. *Skilled Interpersonal Communication: Research, Theory and Practice*. London : Routledge, 2017. 624 p.

43. Maslow A. H. *Motivation and Personality*. 3rd ed. New York : Harper & Row, 1987. 293 p.

44. Maslow A. H. *Toward a Psychology of Being*. New York : Van Nostrand Reinhold, 1968. 240 p.

45. Myers D. G. *Social Psychology*. 13th ed. New York : McGraw-Hill, 2021. 720 p.

46. Piaget J. *The Moral Judgment of the Child*. London : Routledge, 1932. 416 p.

47. Piaget J. *The Psychology of Intelligence*. London : Routledge, 1950. 182 p.

48. Rogers C. R. *A Way of Being*. Boston : Houghton Mifflin, 1980. 404 p.

49. Rogers C. R. *On Becoming a Person*. Boston : Houghton Mifflin, 1961. 420 p.

50. Santrock J. W. *Adolescence*. 17th ed. New York : McGraw-Hill Education, 2019. 576 p.

StrikePlagiarism.com

Звіт не був оцінений

Метадані

ДОКУМЕНТ

Заголовок

Рижик_ДИПЛОМ_Формування_комунікативної_толерантності_старшокласників

Автор

Рижик_ДИПЛОМ_Формування_комунікативної_толерантності_старшокласників

Науковий керівник / Експерт

Олександр Непша

ІД документу

334338453

ОРГАНІЗАЦІЯ

Назва організації

Bogdan Khmelnitsky Melitopol State Pedagogical University

підрозділ

Melitopol State Pedagogical University named after B.Khmelnytskyi

ЗВІТ

Дата звіту

6/16/2026

Дата редагування

Обсяг знайдених подібностей

Коефіцієнт подібності визначає, який відсоток тексту по відношенню до загального обсягу тексту було знайдено в різних джерелах. Зверніть увагу, що високі значення коефіцієнта не автоматично означають плагіат. Звіт має аналізувати компетентна / уповноважена особа.

КП 1

11614

Кількість слів

КЦ

96831

Кількість символів